

Artūras SVARAUSKAS

Valstybinė opozicija ir politinė krizė Lietuvoje 1940 m. okupacijos išvakarėse

Stripsnis parengtas finansuojant Lietuvos mokslo tarybai pagal projektą „Podoktorantūros (post doc) stažuocių įgyvendinimas Lietuvoje“.

Artūras Svarauskas – humanitarinių mokslų daktaras, Lietuvos istorijos instituto XX amžiaus istorijos skyriaus jaunesnysis mokslo darbuotojas; adresas: Kražių g. 5, Vilnius; Lietuvos edukologijos universiteto Istorijos fakulteto Lietuvos istorijos katedros lektorius; adresas: T. Ševčenkos g. 31, Vilnius; el. paštas: a.svarauskas@yahoo.com; mokslinių interesų sritys – XX amžiaus Lietuvos politinė, socialinė istorija.

Santrauka: Straipsnyje analizuojamos įtakingiausių lietuvių politinių opozicinių srovių A. Smetonos valdymui – krikščionių demokratų ir valstiečių liaudininkų, politinės veiklos kryptys valstybės krizės laikotarpiu 1938–1940 m. Aptariama opozicijos keltos „tautos konsolidacijos“ idėjos prasmė ir tikslai Lenkijos, Vokietijos ir SSRS ultimatumų Lietuvai kontekste. Analizuojami opozicijos ir režimo santykiai. Mėginama įvardinti esmines kliūtis, neleidusias režimo šalininkams tautininkams ir opozicijai pasiekti visuotinį politinį susitarimą Lietuvos okupacijos išvakarėse.

Raktiniai žodžiai: „tautos konsolidacija“, „opozicijos konsolidacija“, krikščionys demokratai, valstiečiai liaudininkai, visuotinis politinis susitarimas, politinė krizė, SSRS ultimatumas Lietuvai 1940 m.

Abstract: The article analyses the policy of the major Lithuanian political opposition forces – Christian Democrats and Peasant Populists – during the period of state crises in 1938–1940. In the context of Polish, German and Soviet ultimatums the author of the article discusses the meaning of the idea of “national unity”. The author tries to give an answer why the “inner” political conflict between the opposition and Smetona’s regime was not softened even in the face of the “external” (USSR) menace to Lithuania’s independence.

Key words: “national unity”, “consolidation of the political opposition”, Christian Democrats, Peasant Populists, national political agreement, political crises, Soviet ultimatum to Lithuania.

Įvadas

Po 1926 m. valstybės perversmo palaipsniui įsitvirtinęs Antano Smetonos autoritarizmas kūrė asmeniniu

autoritetu ir tautine ideologija grįstą valstybės valdymą, kuris draudimais ribojo visuomenės politinę saviraišką. Didžiausių Lietuvos politinių partijų – Lietuvių krikščionių demokratų ir jai giminingų Lietuvos darbo federacijos ir Lietuvos ūkininkų sąjungos – bei kairiųjų – Lietuvos valstiečių liaudininkų sąjungos, Lietuvos socialdemokratų partijos – organizacinė struktūra jau 3-iojo dešimtmečio pabaigoje iš esmės buvo sugriauta, o 1936 m. ir įstatymiškai uždrausta. Tai didino takoskyrą tarp valdžios ir politiškai aktyvios, tačiau tautininkams nepriklausiusios visuomenės dalies. Paskutiniaisiais nepriklausomybės metais tautininkų jaunimo organizacijų veikloje dalyvavęs Algirdas Julius Greimas savo autobiografijoje po daugelio metų šias nuotaikas apibūdino taip: „Atgal žvilgtelėjęs, atrodo, kad buvau normalus savo kartos, jau tik lietuviškai bemokančios, jaunuolis – gimnazistas: kaip ir visi, norėjau nuversti Smetoną ir išvaduoti Vilnių (...)“ [16, 19].

Kita vertus, A. Smetona uždrausdamas politines partijas nesikėsino sunaikinti katalikiškos, liaudininkiškos idėjinės minties ar nepolitinių organizacijų vystymąsi. Prezidentas yra ne kartą kalbėjęs apie skirtingų ideologinių srovių egzistavimo reikšmę valstybei, tačiau pridurdavo, kad visos srovės yra „(...) tol tyros, jos bėga vienon didžion gyvenimo upėn“, t. y. paklūsta jo valdymo kryptčiai [32, 36]. Be to, nepaisydamas nuolatinės įtampos ir konfliktų su politine opozicija bei spaudimo iš režimą remiančių tautininkų, A. Smetona dėl tam tikrų politinių išskaičiavimų paskutiniaisiais nepriklausomybės metais įtraukdavo opozicijos atstovus į atsakingus politinius postus. Krikščionys demokratai, valstiečiai liaudininkai ir net tariamai dešiniams radikalams – voldemarininkams – artimi veikėjai buvo įtraukti į paskutiniąsias vyriausybes (Leonas Bistras, Kazys Bizauskas, Edvardas Turauskas, Antanas Tamošaitis, Jurgis Krikščiūnas, Juozas Audėnas, Kazys Germanas, Jonas Gudauskis, kariuomenės vadovybę (Stasys Raštikis, Vincas Vitkauskas).

Nuo 4-ojo dešimtmečio vidurio politinė opozicija formaliai buvo uždrausta, tačiau realiai ji egzistavo ir dalyvavo paskutiniųjų Jono Černiaus, Antano Merkio vyriausybių veikloje. Jos atstovai – S. Raštikis, K. Bizauskas, kurių opozicinis nusiteikimas Prezidentui nebuvo paslaptis, – 1939 m. spalį buvo įtraukti į Lietuvos delegaciją deryboms su SSRS dėl vadinamosios Savitarpio pagalbos sutarties Maskvoje. Vienas opozicijos lyderių – K. Bizauskas – užėmė opozicijai politiška ypač svarbų Įgaliotojo ministro Vilniuje postą po Vilnijos atgavimo. Krikščionių demokratų ir liaudininkų spaudoje nesunkiai buvo galima justi kitokį ideologinį atspalvį nei valdžios oficioze polemizuojant su tautininkų spauda. Todėl 1940 m. SSRS ultimatumo Lietuvai išvakarėse ne tik režimas, provyriausybinių tautininkų sąjunga, tačiau ir politinė opozicija buvo reikšmingas veiksnys šalies politiniame gyvenime, ne tik režimas ar tautininkai veikė Lietuvos visuomenės viešąją nuomonę kritiniu valstybei laikotarpiu.

Šiuo straipsniu sieksime atsakyti į kelis tarpusavyje koreliuojančius klausimus. Pirmą, kokių politinės veiklos prioritetų laikėsi dvi stambiausios opozicinės srovės – krikščionys demokratai ir valstiečiai liaudininkai – 1940 m. SSRS okupacijos išvakarėse? Antra, kokiomis priemonėmis politinė opozicija stengėsi paveikti A. Smetonos valdymą? Trečia, kaip katalikai ir liaudininkai įsivaizdavo Lietuvos ateitį šaliai 1939 m. rudenį patekus į SSRS įtakos sferą?

Perfrazuojant anksčiau cituotą A. J. Greimo minties prasmę, didžioji dalis Lietuvos visuomenės nebuvo patenkinta A. Smetonos valdymu. Kairiesiems visuomenės sluoksniams jo valdymas nebuvo priimtinas dėl asmeninės laisvės, kūrybinės saviraiškos, demokratinių teisių ribojimo [24, 13–23; 48]. Dominuojanti katalikiškos pasaulėžiūros visuomenės dalis, kurių politiniais reprezentantais tradiciškai save siekė įvardinti krikščionys demokratai, režimui priešinosi ne vien dėl demokratinių principų iš valstybės valdymo eliminavimo, kiek dėl politinės lyderystės ambicijų paveržimo. Iki 3-ojo dešimtmečio pabaigos buvusi gausiausia ir įtakingiausia politinė srovė – katalikai – po valstybės perversmo buvo nustumti į politinį valstybės užribį [46]. A. Smetonos režimas nebuvo priimtinas ir nacionalistams voldemarininkams, kuriems, nors ir tiko tautine ideologija grįstas valstybės valdymas, tačiau jie nebuvo patenkinti pakankamai neradikaliu tautiškuoju laipsniu, nesitenkino A. Smetonos sąlyginai tolerantiška politika tautinių mažumų klausimais ir apskritai nebuvo patenkinti pačiu valstybės vadovu, kurio vietoje norėjo matyti Augustiną Voldemarą [36, 182–215; 35].

Iš esmės šios trys srovės ir buvo didžiausia valstybinė opozicija A. Smetonos valdymui. Nors voldemarininkai buvo labiausiai pastebimi mėgindami karinėmis priemonėmis nuversti Prezidentą, tačiau būtent krikščionys demokratai ir valstiečiai liaudininkai 4-ame dešimtyje vairavo opozicijos laivą. Voldemarininkai, anot vieno katalikų srovės veikėjo Antano Maceinos, tebuvo „(...) aktyvistai be turinio ir aiškaus plano“ [65]. Kitaip tariant, į juos katalikų ir liaudininkų lyderiai nežiūrėjo rimtai ir siekė pasinaudoti jais tik dėl pastarųjų turimų ryšių karinėse Lietuvos struktūrose. Todėl straipsnio objektu pasirinkome

katalikų ir liaudininkų sroves. Akivaizdu, kad nuo 1939 m. rudens dėl pasikeitusios Lietuvos geopolitinės situacijos svarbus opozicijos veiksnys režimui buvo ir komunistai. Tačiau jie buvo opozicija ne tik A. Smetonai ir tautininkams, tačiau ir nacionalinei, komunistų žodžiais tariant, buržuazinei Lietuvos valstybei. Todėl LKP nepateko į šio tyrimo objektyvą.

Chronologiškai straipsnyje analizuojamas laikotarpis – nuo Lenkijos ultimatyvaus reikalavimo Lietuvai užmegzti diplomatinis santykius 1938 m. pavasarį iki sovietų ultimatumo paskutiniajai Nepriklausomos Lietuvos vyriausybei 1940 m. birželį. Į A. Merkio, kaip ir jo pirmtako J. Černiaus, vyriausybės sudėtį buvo įtraukti ir opoziciniai krikščionys demokratai bei valstiečiai liaudininkai. Jų pozicija paskutiniojo naktinio vyriausybės posėdžio metu tiesiogiai siejasi su šio straipsnio pavadinime formuluojama problema.

Politinės opozicijos veikla A. Smetonos valdymui 4-ame dešimtyje istoriografijoje vienokiame ar kitokiame kontekste yra analizuota. Istorikas Mindaugas Tamošaitis yra paskyręs ne vieną publikaciją, mokslinį straipsnį ir kelias monografijas kairiųjų politinių ir kultūrinių visuomenės sluoksnių veiklos analizei. Istoriko atlikti tyrimai privertė kitu kampu pamatyti žymių kairiosios inteligentijos veikėjų, ypač literatų, kurie reikšmingai formavo visuomenės nuomonę, veiklą 4-ame dešimtyje [48; 53; 50, 62–85; 49, 137–161; 51, 37–52; 52, 386–404]. Gediminas Rudis yra atlikęs detalų istorinį tyrimą apie jungtinę katalikų, liaudininkų ir voldemarininkų iniciatyvą 1938 m. pabaigoje – 1939 m. pradžioje mėginant „paspausti“ ir net nuversti A. Smetoną [36, 182–215; 35]. Ramūnas Labanauskas argumentuotai išryškino dalies katalikų inteligentų nuostatas ir tiesioginius, nors ir fragmentiškus ryšius su komunistais bei dalies katalikų lyderių poziciją 1940 m. sovietinės okupacijos pradžioje [21, 173–242; 22, 7–30].

Apie politinės opozicijos veiklą 4-ojo dešimtmečio pabaigoje yra rašę L. Sabaliūnas, V. S. Vardys, L. Truska, A. Eidintas, A. E. Sennas, Č. Laurinavičius [38; 58; 55; 12; 40; 63].

Pagrindinė problema susijusi su straipsnio šaltinių baze – vienos iš opozicijos lyderių – krikščionių demokratų partijos – fondo nebuvimas bei Ministrų kabineto fondo fragmentiškumas. Kita vertus, šią stoką straipsnyje mėginta kompensuoti remiantis kitais publikuotais ir nepublikuotais šaltiniais, liudijimais. Vieni informatyviausių šaltinių – tai Lietuvos centriniame valstybės archyve (LCVA) Vidaus reikalų ministerijos Valstybės saugumo departamento (f. 378) ir Valstybės saugumo policijos (f. 438) fonduose saugomi slapsti dokumentai. Ši medžiaga, paprastai skirta tik keliems to meto aukščiausiems valstybės pareigūnams, padeda išsamiai ir neretais atvejais net smulkmeniškai atskleisti politinės opozicijos A. Smetonos valdymui pobūdį, mastą bei vidinius krikščionių demokratų, valstiečių liaudininkų, voldemarininkų ir komunistų veiklos užkulius, kurie ne visada galėtų atsispindėti net ir šių srovių dokumentacijoje. Itin vertingas šaltinis – žymaus katalikų ideologinės srovės atstovo, istoriko Zenono Ivinskio dienoraštis, kuriame, be akademinų samprotavimų, pateikiamas išsamus 4-ojo

dešimtmečio Lietuvos politinis skerspjuvis ir opozicijos vaidmuo Lietuvoje.

Šiame straipsnyje remtasi ir tradicine šio laikotarpio tyrinėtojų šaltinių baze – periodine spauda. Nepaisant 4-ame dešimtmetyje egzistavusios gana griežtos spaudos cenzūros, katalikų *XX amžiuje*, liaudininkų *Lietuvos žiniose*, tautininkų *Lietuvos aide* ir kituose leidiniuose atsispindi skirtingas kiekvienos iš politinių srovių požiūris į tam tikrus valstybės valdyme vykusius procesus. Svarbus šaltinis – J. Audėno, K. Musteikio, S. Raštikio, E. Turausko, P. Karvelio, M. Krupavičiaus ir kitų amžininkų atsiminimai [5; 26; 17; 33; 34; 56; 19; 20].

Į klausimą, ko siekė politinė opozicija paskutiniaisiais Nepriklausomos Lietuvos metais, kaip įsivaizdavo Lietuvos likimą jai patekus į SSRS įtakos sferą, mėginsime atsakyti trimis etapais. Pirmiausia, aptarsime, ką reiškė politinės opozicijos 4-ojo dešimtmečio pabaigoje pradėta eskaluoti tautos konsolidacijos idėja. Antra, mėginsime įvardinti, kaip opozicijos veiksmus paveikė Lietuvos patekimas į SSRS įtakos sferą 1939 m. rudenį. Trečia, mėginsime analizuoti, ko siekė krikščionių demokratų ir valstiečių liaudininkų lyderiai sovietams įteikus Lietuvos vyriausybei ultimatumą 1940 m. birželį.

Politinė opozicija ir tautos konsolidacijos idėjos prasmė 4-ojo dešimtmečio pabaigoje

4-ame dešimtmetyje tvyrant konfliktui tarp autoritarinio režimo ir opozicijos atstovų, pastarieji siekė ne tik įvardinti realias Lietuvoje egzistuojančias problemas, tačiau ir kritikuoti A. Smetonos valdymą. Iš esmės dominavo keturios pagrindinės kritikos linijos. Pirmiausia, akcentuotas režimo antikonstitucinis valdymas ir nedemokratiškumas su iš to išplaukiančiomis pasekmėmis. Antra, pabrėžta konservatyvi ir neefektyvi socioekonominė politika kaip viena iš priežasčių, leidusi populiarėti prokomunistinėms idėjoms visuomenėje. Trečia, valdžios politika tikinčiųjų Lietuvos visuomenės sluoksnių atžvilgiu įvardinta kaip *Kulturkampf'as*. Ir, galiausiai, kriziniais valstybės metais tarp opozicijos išryškėjo naujas kritikos A. Smetonos valdymui aspektas. Jis pradėjo užgožti likusius – tai nesugebėjimas imtis ryžtingų, drąsių sprendimų valstybės vidaus ir užsienio politikoje. Aktyviai visuomeniniame gyvenime dalyvavęs katalikų ideologinės srovės atstovas, istorikas Z. Ivinskis 1939 m. sausio 31 d. spaudoje pavišino dažnai tarp opozicinių politikų kartojamą mintį: „Iš autoritetinių režimų vadų vis kas nors nauja laukiama, nes jie vis turi ką nors naują ir naują savo tautai duoti, kad galėtų joje populiariai laikytis“ [27]. Tačiau populiarumo A. Smetonos valdymas stokojo tarp opozicijos [63].

Situacija pakito 4-ojo dešimtmečio pabaigoje, kai krikščionių demokratų iniciatyva greta režimo kritikos

buvo iškelta lietuvių visuomenę turėjusi vienyti tautos konsolidacijos, arba tautos vienybės, idėja. Jos populiarinimas tapo viena pagrindinių krikščionių demokratų ir juos remiančių valstiečių liaudininkų bei kitų formaliai neapsibrėžusių, tačiau už nacionalinį Lietuvos valstybingumą pasisakančių politinių srovių veikimo platformų. Iki 4-ojo dešimtmečio pabaigos krikščionys demokratai politikai ir katalikų inteligentijos elitas daugiau išryškindavo ne *lietuvių tautos*, tačiau *lietuvių katalikų* vieningumo svarbą. Šis katalikiškas uždarumas buvo viena iš 3-iojo dešimtmečio Lietuvos parlamentarizmo probleminio veikimo priežasčių, taip pat lėmė ideologinį katalikų elito ir pasaulėžiūrine prasme liberalių bei ideologine – kairiųjų valstiečių liaudininkų konfliktą. Katalikiškas uždarumas buvo ir santykių su autoritariniu režimu kivirčų pagrindas 4-ame dešimtmetyje.

Tačiau kriziniu laikotarpiu iki tol buvę dažnai girdimi krikščionių demokratų kaltinimai režimui dėl katalikų teisių varžymo, jų persekiojimo ir kritika dėl politinių organizacijų veiklos uždarymo staiga ženkliai sumažėjo. Tarp katalikų politinių lyderių ir katalikiškoje visuomenėje net pradėta vengti vartoti sąvoką „krikščionys demokratai“. Ji buvo keičiama į abstraktų „krikščionių politikų“ ar „katalikų politikų“ ekvivalentą [61, 432]. Krikščionių demokratų pozicijos pokyčius lėmė keletas argumentų. Pirmiausia, opozicijoje esantys politikai nenorėjo erzinti Smetonos režimo (nes politinių partijų veikimas oficialiai buvo uždraustas). Antra, siekė demonstruoti atviresnes, nuo seimų laikų partinės ideologijos atlaisvintas nuostatas galimiems opoziciniams sąjungininkams, pirmiausia valstiečiams liaudininkams. Būtent pasaulėžiūriniai ginčai, o ne politinės ar socioekonominės programos nesuderinamumas neleido abiem šioms politinėms partijoms garantuoti Lietuvos politinės sistemos stabilumą 3-iaame dešimtmetyje – tai buvo viena lemiančių lietuviško parlamentarizmo krizės priežasčių 1926 m. Trečia, to meto Europoje politinis liberalizmas, kurio viena iš neatskiriamų sudedamųjų dalių esančios partijos, išgyveno krizę.

Impulsą tautos konsolidacijos idėjai, kuri pirmiausia turėjo prasidėti nuo opozicinių srovių A. Smetonos režimui vienijimo, tikėjosi duoti didžiausią įtaką religingai Lietuvos visuomenei turintys katalikų politiniai lyderiai. Opozicijos vienijimo procesą krikščionys demokratai inicijavo ieškodami suartėjimo galimybių su valstiečiais liaudininkais. Tam nuolat trukdė minėti įsienėję pasaulėžiūriniai ginčai vietos valstybėje klausimais. 4-ojo dešimtmečio pabaigoje krikščionys demokratai pamėgino peržengti šį katalikiško uždarumo slenkstį.

Pirmieji ženklai, rodantys krikščionių demokratų pozityvias iniciatyvas link susitarimo su pasaulėžiūrine prasme liberaliais ir ideologine – kairiaisiais visuomenės sluoksniais, pastebimi jau 1938 m. pavasarį [42, 6; 9, 94; 52, 386–404]. Vėliau galimų politinių sąjungininkų laukas plėtėsi iki dešiniųjų radikalų voldemarininkų (1938 m. pabaigoje) [36, 182–215]. Nebuvo atmesta ir galimybė veikti kartu su kairiaisiais radikalais – prosovietinės orientacijos veikėjais – ar net LKP [21, 173–242].

Kita vertus, politinės ir visuotinės konsolidacijos idėja ilgą laiką trūko aiškesnio postūmio, kuris galėtų suvienyti bendram darbui skirtingas opozicines jėgas. Deja, toks postūmis atsirado ne natūraliu evoliucijos keliu, o buvo gautas iš išorės, kai 1938 m. kovo 17 d. Lenkija ultimatyviai pareikalavo Lietuvą užmegzti diplomatinis santykius. Skubiai ir tyliai politinio režimo priimtas ultimatas „Mes be Vilniaus nenurimsim“ dviasia alsuojančioje lietuvių visuomenėje buvo traktuojamas kaip A. Smetonos režimo fiasko bei lietuvių tautinės savimonės ir garbės, apie kurią tiek daug kalbėjo A. Smetona, pažeminimas.

Kita vertus, ultimatumo istorijos epizodas pradėjo Lietuvos visuomenės konsolidaciją, kuri buvo paremta ne tik pykčiu istorinei kaimynei, tačiau ir, kaip minėta, nepasitenkinimu Vyriausybe ir ypač Prezidento asmeniu. Šias visuomenės nuotaikas pamėgino išnaudoti politiniams tikslams krikščionys demokratai. Jie pradėjo raginti skirtingas ideologines sroves siekti politinės ir visuotinės konsolidacijos. Balandžio 11 d. katalikiškasis *XX amžius* rašė: „(...) svarbu tik tiek, kad visuomenėje yra dešinesnių ir kairesnių srovių, kurios turi didesnį ar mažesnį svorį. Tik šiuo metu kai visa visuomenė ir tauta yra susirūpinusi valstybės saugumu ir spartesniu jos pagrindų sutvirtinimu, galvoti reikėtų pradėti ne nuo srovių, bet nuo valstybės, kurioje kiekviena srovė galėtų rasti jai priklausančią vietą ir tinkamas sąlygas dirbti tos pačios valstybės ir tautos gerovei“ [28, 3; 1, 19].

Valstiečiai liaudininkai kvietimą sutiko palankiai [41, 5]. Kairieji radikalai, ypač komunistai, taip pat netiesiogiai pritarė tokiam vieningam veikimui [21, 231], tačiau dėl kitų priežasčių. Komunistai ypač neigiamai vertino Lietuvos ir Lenkijos diplomatinį santykių užmezgimą. Tačiau skirtingai nei valstybinei opozicijai, kuri daugiau piktinosi priemonėmis, **kaip buvo užmegzti santykiai, o ne pačiu diplomatinį santykių užmezgimo faktą**, komunistams tokie santykiai nebuvo priimtini iš esmės. Santykių užmezgimas neatitiko SSRS interesų regione, o LKP vieningą opozicinį veikimą vertino kaip galimą placdarmą antismetoninei ir antilenkiškai agitacijai plėtoti. Dešinieji radikalai voldemarininkai, kurie vis puoselėjo iliuzijas perversmo keliu grąžinti A. Voldemarą prie valstybės vairo, taip pat subuzdo [36, 186], tačiau ne tik dėl Lenkijos akibrokšto, o ir nerimaudami, kad krikščionys demokratai su valstiečiais liaudininkais vieni, be jų, privers A. Smetoną sudaryti koalicinį kabinetą. Vyriausybės rėmėjai tautininkai taip pat atsiliėpė į katalikų kvietimą „veikti bendrai“. Kita vertus, tradiciškai LTS ignoravo kairiuosius sluoksnius bei konsolidaciją suvokė ne sutarimo, tačiau opozicijos pritarimo jų politikos kursui pagrindu. *Lietuvos aidas* 1938 m. balandžio 8 d. rašė: „Valstybės galybė – tautos vienybėje yra toks platus šūkis, kad aplink jį gali susitelkti visi geros valios darbininkai. Tautininkų sąjungos skelbiami principai yra išplaukę iš šių dienų mūsų tikrovės reikalavimų, jie yra teisingi ir tik jais remdamiesi galime sėkmingai stiprinti tautą ir valstybę“ [10, 4].

Tarp tokios nuomonių įvairovės krikščionims demokratams susitarti lengviausia ir racionaliausia buvo su valstiečių liaudininkų lyderiais. Komunistai ir voldemarininkai

1938 m. pavasarį kol kas atkrito kaip nepriimtinos marginalinės srovės, o tautininkai – dėl nenoro eiti į kompromisus. Netrukus katalikų ir liaudininkų parlamentinio laikotarpio lyderiai ir buvę pirmieji valstybės asmenys paskelbė atsišaukimą „Tautai ir vyriausybei“, kuriame suformulavo savo poziciją. Reikalauta atsistatydinti tautininkų dominuojamai J. Tūbelio vyriausybei, suformuoti naują koalicinį kabinetą, keisti Lietuvos santvarką demokratinio valdymo kryptimi. Atsišaukimas atspindėjo opozicijos sluoksnių dažnai kartojamus ir gana taiklius priekaištus režimui – pirma, dėl nesėkmingos užsienio politikos krypties pasirinkimo; antra, visuomenės suskaldymo, nupolitinimo, atskyrimo nuo valstybės reikalų ir pavertimo palaida mase; trečia, dėl tautos demoralizacijos per cenzūrą ir visuomenės iniciatyvos slopinimą, dėl to ryškėjo ne kūrybingumas, o prisitaikymas [67].

Šios atsišaukimo tezės tapo tolesnės politinės opozicijos veiklos pamatu ir buvo kartojamos iki pat 1940 m. birželio. A. Smetona taip pat suvokė tautos vienybės svarbą ir šio principo įgyvendinimo reikšmę valstybei išlikti. Kita vertus, tarp Prezidento, jo režimo rėmėjų tautininkų ir valstybinės opozicijos visuotiniam politiniam susitarimui ir susitaikymui trukdė įsisenėjęs abiejų pusių nesuskalbėjimas – dirbti susitarus ar opozicinėms srovėms pritarus A. Smetonos valdymui. **Mūsų supratimu, tai ir buvo viena esminių priežasčių, neleidusių rasti sąlyčio taškų tarp režimo ir opozicijos.**

Šiokia tokia viltis pasiekti visuotinį politinį susitarimą Lietuvoje sustiprėjo 1939 m. pavasarį. Po to, kai 1939 m. kovo 22 d. Vokietija atplėšė nuo Lietuvos Klaipėdos kraštą, A. Smetona trečią kartą per vienerius metus buvo priverstas performuoti Ministrų kabinetą. Šiuokart į jį buvo įtraukti po du krikščionių demokratų ir valstiečių liaudininkų atstovai. Katalikai K. Bizauskas ir L. Bistras užėmė ministro pirmininko pavaduotojo ir švietimo ministro postus, o liaudininkams J. Krikščiūnui ir A. Tamošaičiui atiteko Žemės ūkio ir Teisingumo ministerijos. Užsienio reikalų ministerijai ir toliau vadovavo katalikams priimtinas J. Urbšys. Opozicijai didesnio nepasitenkinimo nekėlė ir krašto apsaugos ministras gen. K. Musteikis, apie kurį katalikų sluoksniuose buvo atsiliepiama: „geras žmogus, tik prastas muzikantas“. Vyriausybės vadovo J. Černiaus kandidatūra taip pat daugiau ar mažiau tiko opozicijai.

Teritoriniai Lietuvos pokyčiai ir radikalčiausias nuo 1927 m. Ministrų kabineto pasikeitimas opozicijos lyderiams leido daryti prielaidą, kad prasidės politinis atšilimas ir valstybės valdyme. Dėl to opozicija pakeitė ir veikimo taktiką. 4-ame dešimtmetyje nuolat keltas reikalavimas A. Smetonai suformuoti pasitikėjimą plačiojoje visuomenėje turinčią vyriausybę bent jau naujųjų ministrų pavardžių požiūriu buvo įgyvendintas. **Todėl po Lenkijos ultimatumo 1938 m. krikščionių demokratų inicijuotas opozicijos prieš režimą vienijimas 1939 m. pavasarį nebeteko prasmės. Po Klaipėdos netekties greta opozicijos konsolidacijos dar labiau sustiprėjo tautos konsolidacijos idėja, kuri ypač suintensyvėjo prasidėjus Antrajam pasauliniam karui ir Lietuvai atgavus Vilnių 1939 m. rudenį.**

Šis krikščionių demokratų ir valstiečių liaudininkų politikos kursas turėjo reikšti, kad išoriškai demonstruojant paramą naujai vyriausybei aktyvioji visuomenės dalis turėtų būti suvienyta į savotišką skirtingas ideologines sroves apimantį *sąjūdį*, vėliau įgavusį Patriotinio fronto (PF) pavadinimą. Čia vietos atskiroms politinėms srovėms nebeliktų, o tai reikštų, kad būtų likviduotas didžiausias katalikų ir liaudininkų politinis oponentas – tautininkai. LTS tuo metu buvo vienintelė legali politinė organizacija ir A. Smetonos režimo vienas pagrindinių ramsčių. Todėl uždarius tautininkus neliktų organizuotos politinės jėgos ir buvusios opozicijos atstovai galėtų išstumti juos iš vyriausybės bei suformuoti vien tik iš krikščionių demokratų, valstiečių liaudininkų ir juos remiančių atstovų naują Ministrų kabinetą. Tada ateitų eilė ir Seimui.

Toks planas atitinkamai koregavo ir jų opozicinės veiklos taktiką, kurią istorikas Mindaugas Tamošaitis yra apibūdinęs taip: „tarp valdžios ir opozicijos“ [51, 37]. Visgi opozicinių ministrų įtraukimas į paskutiniuosius du Ministrų kabinetus nedavė laukiamų rezultatų. Ministrai buvo „pasyvūs“, kai kurie jų šiek tiek arogantiški [68]. Todėl sklandaus darbo vyriausybėse nebuvo. Tai netenkino politinės opozicijos, nes trukdė populiarinti tautos konsolidacijos principą. Todėl nuo 1939 m. rudens politinė opozicija pradėjo kritikuoti ne tik J. Černiaus vyriausybę *in corpore*, tačiau ir savus, „opozicinius“ ministrus – ypač L. Bistrą, K. Bizauską.

Savo ruožtu 1939 m. vasaros pabaigoje A. Smetonos režimas apspirto su visuomenės nepasitenkinimu dėl Klai-pėdos anšliso, gana nesunkiai numarino ir Patriotinį frontą (kurį, kaip minėta, opozicija mėgino panaudoti nuverčiant A. Smetoną), o tarp tautininkų maždaug nuo 1939 m. vasaros pabaigos pradėjo ryškėti naujas, radikalus ir totalitarinėmis sąvokomis kalbėjęs jaunosios kartos veikėjų branduolys. Pastarieji susibūrė apie LTS teorinį žurnalą *Vairas*, taip pat kontroliavo oficiozą *Lietuvos aidas*, o po J. Tūbelio mirties nuo 1939 m. rudens perėmė vadovavimą pačiai Tautininkų sąjungai. Žymiausi šios kartos atstovai – Domas Cesevičius, Vincas Rastenis, Bronius Tomas Dirmeikis, Jonas Statkus, Vytautas Alantas, Bronys Raila, Antanas Valiukėnas, Vladas Nausėdas, Kazimieras Masiliūnas, Vytautas Augustaitis, Kazys Dausa, Jonas Balys, Stasys Leskaitis ir kiti. Pastarieji piktinosi per didele A. Smetonos „tolerancija“ opozicijai ir agitavo už galutinį „demokratinio psichozo“ Lietuvoje pašalinimą [3, 927–930].

Naujieji LTS lyderiai buvo aktyvūs, dinamiški ir į kompromisus su opozicija nesileido. A. Smetonos ir J. Tūbelio kartos tautininkai santykiuose su opozicija buvo permanentiškai, tačiau nuosaikiai „užsispyrę“, o D. Cesevičiaus ir J. Statkaus karta buvo ne tik „užsispyrę“, tačiau ir „ekspansyvūs“. Gerai valdydami plunksną ir vadovaudami didžiausius tiražus Lietuvoje turinčiais spaudai jie Antrojo pasaulinio karo išvakarėse pradėjo griežtą opozicijos puolimą.

Jaunųjų tautininkų iškilimas tapo neplanuota kliūtimi opozicijai, ypač krikščionims demokratams. Didžiausios kritikos strėlės buvo nutaikytos į juos [61, 290]. Be to, tautininkai J. Černiaus ministrų kabineto narius valstiečius liaudininkus sąlyginai toleravo daugiau nei krikščionis demokratų. Buvo pastebima, kad tautininkai mėgina

intis opozicijos skaldymo – liaudininkų atitraukimo nuo krikščionių demokratų [61, 290] – bei raginimo į tautininkų gretas pritraukti nuosaikesnius voldemarininkus [54, 239; 59, 36]. Vasaros pabaigoje pradėjo formuotis iliuzija, kad iš krikščionių demokratų tautos vienijimo iniciatyvą tuojau perims radikaliai nusiteikę jaunieji tautininkai ir šią akciją pasuks jau ne opozicijos ar tautos vienijimo, tačiau priešinga – režimo stiprinimo – kryptimi.

Politinės opozicijos ir režimo bei jų remiančių tautininkų santykiai ir skirtingas supratimas apie tai, kaip turi būti siekiama tautos konsolidacijos, neleido abiem pusėms pasiekti visuotinį valstybinį politinį susitarimą. A. Smetona opozicijos veikimo varžtus atlaisvindavo ir viltis dėl bendro veikimo sužadindavo tik po rimtų išorinių sukrėtimų – Lenkijos ir Vokietijos ultimatumų ar Antrojo pasaulinio karo veiksmų pradžios. Vėliau – prasidėjus atviram sovietų spaudimui Lietuvai 1940 m. pavasarį. Tačiau padėčiai valstybėje sąlyginai stabilizuojantis jis vėl nustumdavo opoziciją į politinį užribį. Vienas ryškių Prezidento politinio lavravimo pavyzdžių – tai paskutiniosios Vyriausybės sudėties suformavimas.

1939 m. rudenį dėl Vilniaus atgavimo kilo trumpalaikis entuziazmas visuomenėje. O dėl SSRS ir Suomijos karo didžiosioms Vakarų valstybėms Lietuva netgi tapo pozityviai reikšmingu geopolitiniu veiksniu jų santykiuose su SSRS. Demokratinėms Vakarams, kaip ir lietuvių visuomenei, nebuvo priimtini SSRS veiksmai Suomijos atžvilgiu. Reaguodama į šią situaciją Lenkijos emigracinė vyriausybė taip pat kuriam laikui sustabdė priekaištus Lietuvai dėl Vilnijos okupacijos, nes lenkų egziliui buvo naudinga, kad kraštas pateko ne į vokiečių ar sovietų, o į „silpnos“ Lietuvos rankas. Anot istoriko Č. Laurinavičiaus, Lietuva SSRS ir Suomijos karo metu buvo atsidūrusi savotiškoje geopolitinėje užuovėjoje, dėl to galėjo vykdyti sąlyginai „kieta“ politikos kursą Vilniaus lenkų atžvilgiu [63, 228–245]. O tai atitiko daugelio lietuvių poziciją ir leido A. Smetonai įgyti pasitikėjimą savo jėgomis prieš politinę opoziciją.

Lapkričio 21 d. Prezidentas pakeitė visiems politiniams sluoksniams atsibodusį ir neveiksnių J. Černiaus kabinetą į taip pat mažai kam tinkančią A. Merkio vadovaujamą vyriausybę. Ministrų portfeliai buvo perstumdyti gudriai. Ministro pirmininko asmens opoziciniai sluoksniai labai nemėgo [61, 364–365], tačiau į Kabineta buvo įtraukti keli krikščionių demokratų ir liaudininkų ministrai. Skirtumas tarp buvusiųjų J. Černiaus Kabinete opozicijos ministrų ir naujojo Kabineto buvo tas, kad A. Merkio Vyriausybėje dirbo iš esmės lojalūs A. Smetonai opozicijos atstovai – technokratai, kurie pabrėžtinai neeskalavo žemės reformos, politinių kalinių amnestijos ar kitų opozicijos viešinamų klausimų [69]. Kita vertus, į Kabineta įtrauktas nei vienai politinei srovei nepriklausęs, bet visų jų gerbiamas E. Galvanauskas. Tačiau čia pat jo viceministrų paskirtas jaunas tautininkas radikalas D. Cesevičius. Tvirtindamas tokią formaliai įvairioms ideologinėms srovėms atstovaujančią, tačiau niekam nepriimtina kabinetą sudėtį A. Smetona specialiai siekė pasilikti valdžios svetus savo rankose.

Formaliai A. Merkio vyriausybė taip pat reprezentavo didžiąsias politines Lietuvos sroves. Jai, kaip ir pirmtakei,

buvo klijuojama konsolidacinės Vyriausybės etiketė. Prezidento ir ministro pirmininko sutarimu naujojo Ministrų kabineto deklaracija (programa) buvo pristatyta net ir Seime. O tai buvo naujiena, nes nuo 1936 m. posėdžiausiam IV Seimui Konstitucija nenumatė teisės tvirtinti Vyriausybės programos. Toks politinio režimo manevras turėjo rodyti visuomenei, kad Vyriausybei pritaria ir tautos atstovai, t. y. tauta. Sprendimas buvo palankiai sutiktas Lietuvos spaudoje, visuomenėje [26, 34].

Krikščionims demokratams ir valstiečiams liaudininkams A. Smetonos priklausomybėje esančios vyriausybės egzistavimas nebuvo suderinamas su jų tautos konsolidacijos idėja ir po ja slypinčiais politiniais siekiais.

Komunistų, tautininkų ir SSRS veiksniai politinės opozicijos akiratyje

Nepalanki A. Smetonos laikysena politinės opozicijos atžvilgiu ir agresyvi puolamoji tautininkų retorika 1940 m. krikščionims demokratams ir valstiečiams neleido tikėtis pozityvių visuotinio politinio susitarimo perspektyvų. Tai stūmė juos į ne vieną politinę avantiūrą. Iš esmės politinei opozicijai 1940 m. buvo likę trys veikimo galimybės – „paspausti“ režimą, priversti jį atsiverti arba jį nuversti.

1939 m. rudenį Lietuvos patekimas į SSRS įtakos sferą vertė kai kuriuos katalikus ir liaudininkus ieškoti sąlyčio taškų ir su kairiaisiais radikalais bei komunistuojančiais sluoksniais. 1940 m. liepą Vokietijoje rašytoje *pro memoria* A. Smetona samprotavo, kad jo asmens opozicijos lyderiai nemėgo labiau nei komunistų, o į paskutiniojo Ministrų kabineto postą nesėkmingai kalbinti 1919–1921 m. LKDP CK narys Vladas Jurgutis bei krikščionims demokratams artimas gen. S. Raštikis Prezidentą esą perspėjo, kad neįsileidus katalikų ir liaudininkų į vyriausybę jie neventų „talkos“ su komunistais veikti išvien prieš tautininkų valdžią [4, 92]. Apie „Ašies“ lyderių kontaktus su LKP CK dėl bendro veikimo okupacijos išvakarėse yra kalbėję ir patys valstiečiai liaudininkai bei intelektualiausias tarp voldemarininkų Zenonas Blynas [22, 10; 7, 56–58]. Fragmentiški, tačiau tiesioginiai kontaktai su komunistais jau Suvalkijos ūkininkų streiko metu yra turėjęs kun. M. Krupavičius, kuris tikriausiai dėl to 1940 m. liepą, kai Kaune buvo suimtinėjami katalikų inteligentai, drąsiai vizitavo tuometinį Liaudies vyriausybės įgaliotinį Vilniuje Karolį Grosmaną-Didžiulį, vidaus reikalų ministrą Mečislovą Gedvilą, laikinąjį prezidentą Justą Paleckį. Anot paties kun. M. Krupavičiaus, jis visur buvo priimtas šiltai ir draugiškai [20, 4]. Gana pagarbiai apie vieną katalikų lyderių P. Dielininkaitį yra atsiliesęs ir A. Gudaitis-Guzevičius [57, 46–47].

Valstybinės opozicijos ir komunistų pasaulėžiūrinis priešiškas ir skirtingas valstybės vizija paskutiniaisiais

Nepriklausomybės metais nebuvo lemianti kliūtis tam, kad būtų mėginta veikti kartu prieš nesukalbamus tautininkus ir politinį režimą. Po Lenkijos ultimatumo LKP siūlymasis į bendrą darbą katalikų buvo atmestas, o nuo 1939 m. pavasario iki rudens padėtis pakito. Jaunoji katalikų karta jau nuo 4-ojo dešimtmečio vidurio *XX amžiaus* puslapiuose Lietuvos visuomenei pozityviai pristatinėjo prancūzų komunistus ir pačią prancūziškojo Liaudies fronto idėją [6, 3; 11, 3; 39]. 1939 m. pavasarį dalis katalikų ir liaudininkų srovės lyderių įsiliejo į tautiškumą, atskirtą nuo pasaulėžiūrinį ir ideologinių nuostatų, aukštinantį savotišką Liaudies fronto prototipą. Minimu laikotarpiu įsteigta organizacija pavadinimu „Tėvynės sąjunga“. Iš esmės tai buvo kultūrinė draugija, kurios iniciatoriais tapo uždarytos Vilniui vaduoti sąjungos ir Vakarų sąjungos aktyvesnieji nariai. Vėliau, pradėjus slopti Patriotinio fronto (PF) entuziazmui, Tėvynės sąjunga siekė tapti idėjine PF tęsėja [70], kuri vienytų įvairių ideologinių srovių atstovus be politinių, religinių įsitikinimų skirtumo. Tokius tikslus po 1940 m. okupacijos ir Tautininkų sąjungos likvidacijos šiai organizacijai planavo ir kiti lietuvių inteligentai [18, 1].

Tėvynės sąjungos veikloje kartu su kairiųjų bei prosovietinių nuostatų asmenimis J. Paleckiu, J. Šimkumi, K. Binkiu, A. Miškiniu, P. Slavėnu, L. Dovydėnu dirbo ir katalikų srovės politiniai lyderiai bei kultūrininkai, tarp kurių buvo J. Ambrazevičius, J. Keliuotis, F. Kemėšis [14, 178]. Dalis Tėvynės sąjungos narių buvo aktyvūs įvairiose Kalinių globos draugijose. 1939 m. spalio pradžioje Z. Ivinskis yra užfiksavęs paskutiniojo *XX amžiaus* redaktoriaus Stepono Kolupailos mintį apie tai, kad yra atėjęs laikas amnestuoti komunistus. Anot S. Kolupailos, „būsią blogiau, jei to pareikalausią sovietai“ [61, 330]. 1937 m. ir 1939 m. prie Lietuvos raudonosios pagalbos inicijuotos kampanijos už įstatymą dėl amnestijos politiniams kaliniams savo parašais prisidėjo M. Krupavičius, A. Stulginskis, A. Tumėnas [21, 209]. 1940 m. pavasarį pas krašto apsaugos ir teisingumo ministrus su šiais prašymais bent kelis kartus kreipėsi specialios delegacijos, kurių asmeninė sudėtis buvo įdomi – komunistė Michalina Meškauskienė, buvęs krikščionis demokratas, vėliau tautininkas, tačiau nuo 4-ojo dešimtmečio pabaigos „Maskvos laiku“ gyvenantis Liudas Gira, vienas socialdemokratų lyderių autoritetingas Steponas Kairys bei katalikams artimas S. Kolupaila [51, 46].

Vis dėlto krikščionių demokratų ir valstiečių liaudininkų lyderių bendradarbiavimo su komunistais sureikšminti nereikia, nes iki okupacijos jis neįgavo aiškesnių formų ir neturėjo tikslo kalbėtis su „nevalstybininkais“. Kita vertus, pats tokios idėjos faktas leidžia daryti bent kelias išvadas, susijusias su valstybinės Lietuvos politinės opozicijos idėjiniais ir „realpolitik“ veikimo pokyčiais. Pirmą, dėl pasikeitusių tarptautinių aplinkybių krikščionys demokratai ir valstiečiai liaudininkai buvo priversti tapti ideologiškai atviresni. 4-ojo dešimtmečio pabaigoje kova prieš komunizmą pasaulėžiūrinėje srityje jau nebebuvo lemianti kliūtis galimam bendram veikimui, o tai buvo neįmanoma beveik per visą Respublikos laikotarpį. **Todėl vėliau dalies lietuvių kultūrinio ir politinio elito siūlymasis bendradarbiauti su J. Paleckio ir V. Krėvės „valdžia“ 1940 m.**

vasarą nebuvo vien tik spontaniškai priverstinis išlikti siekiančių asmenų apsisprendimas.

Antra, A. Smetonos ir jį remiančių tautininkų užsispyrimas su niekuo nesidalinti aukščiausiaja valdžia turėjo reikšmingų pasekmių Lietuvos nepriklausomybės likimui. Su Patriotinio fronto idėja 1939 m. pavasarį kilęs visuomenės entuziazmas ir viltys apie tautos politinę konsolidaciją dar metų pabaigoje buvo nugesintos. Opozicijos viltis valstybę valdyti koaliciniu principu A. Smetonos ir tautininkų buvo atmesta, o 1940 m. sausį įvykęs LTS visuotinis suvažiavimas galutinai sužlugdė bet kokias galimybes politiniam visuotiniam susitarimui.

Reikia pripažinti, kad krikščionys demokratai ir valstiečiai liaudininkai vardan tautinės konsolidacijos ir grįžimo į didžiąją politiką 4-ojo dešimtmečio pabaigoje jau **nekalbėjo apie tai, kad reikia legalizuoti politines partijas, t. y. apie jų pačių politinio veikimo įteisinimą.** O tautininkai minėtame suvažiavime bei vėlesniuose LTS vadovybės nurodymuose pasuko priešinga opozicijos ir didžiosios dalies visuomenės lūkesčiams kryptimi. 1940 m. balandžio pradžioje buvo nutarta apie LTS reorganizaciją, kurios esmė – LTS pertvarkymas iš siauros biurokratinės organizacijos į mases mobilizuojantį, totalitarinių bruožų turintį politinį vienetą [71]. Tuo metu, kai opozicija viešai nekėlė savo partinių struktūrų legalizacijos klausimo, tautininkai negalvojo apie savo partinio monopolio valstybėje atsisakymą. Tai didino atotrūkį tarp valdžios ir opozicijos, kartu ir visuomenės. Tuo metu, kai beveik visos politinės srovės ragino ir įvairiomis formomis prašė į valstybės valdymą įtraukti ir kitas ideologines grupes, jaunieji tautininkai spaudoje deklaravo savo toli siekiančią misiją – politiškai perauklėti ir išauklėti lietuvių tautą [3, 930]. Opozicinėms srovėms grėsmingai turėjo skambėti ir LTS pasisakymai spaudoje apie vienpartinį valstybės valdymą: „(...) Ateina į gyvenimą jaunoji karta. Jau ji ima vadžias ir atsakomybę“ [3, 930].

A. Smetona šių jaunųjų tautininkų kalbų viešai nekritikavo, o LTS vadovybės pasisakymus apie autoritarinio režimo stiprinimą gyrė [47, 88]. Vadinamieji opozicijos ministrai A. Merkio vyriausybėje tyliai ėjo paskirtas jiems pareigas, o ir pats Kabinetas 1940 m. pavasarį atrodė esantis visiškai tautininkų paveiktas. Tai pykdė opoziciją, ypač krikščionis demokratus.

Vidaus politinę įtampą paskutiniųjų Nepriklausomybės metų paskutiniaisiais mėnesiais atspindėjo ir gandų apie valstybėje turinčius įvykti politinius perversmus gausėjimas. Z. Ivinskis dienoraštyje 1940 m. kovo–gegužės mėnesiais užfiksavo bent tris tariamai rengiamus perversmus. Opozicija į tokius gandus reagavo ramiai ir galimus perversmus vertino kaip įprastą autoritarinio valdymo vidaus gyvenimo bruožą. Nuo 1927 m. pradžios iki 1939 m. pavasario tokių iniciatyvų, kilusių iš kairiosios, dešinėsios, katalikiškos opozicijos, karinių sluoksnių bei nusivylusios valstietijos, buvo priskaičiuota bent 11 (beje, minimu laikotarpiu valstybės saugumas susekė tik vieną užsienio valstybės (Vokietijos) inspiruotą mėginimą) [60, 27]. Taigi 1940 m. balandžio pabaigoje paaiškėjus, kad katalikams artimas gen. S. Raštikis nebegrįš vadovauti Lietuvos kariuomenei pasklido kalbos, kad įvyks sukilimas, kuris esą

nors ir neperaus į gatvės sukilimą, tačiau bus įvykdytas uždarai – karinei vadovybei įteikus politinius reikalavimus A. Merkio kabinetui. Gegužės pabaigoje voldemarininkų A. Sliesoraičio, Igno Taunio, Povilo Žičkaus, Klemenso Bruniaus, Stasio Puodžiaus ir kitų areštą Saugumas oficialiai argumentavo pastarųjų eiliniu mėginimu nuversti vyriausybę. Z. Ivinskis nebūdamas įsitikinęs dėl tikrosios voldemarininkų suėmimo priežasties vis dėlto nenustebo dėl perversmo galimybės ir jį įvertino kaip „simptomingą vidaus gyvenimo reiškinį“ [72].

Krikščionys demokratai ir valstiečiai liaudininkai prarasdami viltį susikalbėti su A. Smetona ir ypač tautininkais patys neatmetė galimybės įsitraukti į perversmo keliu performuotos vyriausybės sudėtį. Kovo mėnesį Z. Ivinskį labai nustebino gen. Kazio Ladygos atviras pokalbis apie organizuojamą pučą. Generolas istorikui iki smulkmenų išdėstė A. Smetonos nušalinimo planą. Buvo numatyta net naujojo Ministrų kabineto sudėtis – švietimo ministerijai turėjo vadovauti J. Ambrazevičius (kuris, beje, buvo numatytas švietimo ministru ir 1941 m. laikinojoje Vyriausybėje), užsienio reikalų, teisingumo ir susisiekimo ministrais nuspręsta palikti J. Urbšį, A. Tamošaitį ir Joną Masiliūną. Pagal planą Vyriausybės vadovu turėjo tapti L. Bistras, kuriam K. Ladygos sumanymu turėjo būti laikinai perleisti ir prezidento įgaliojimai. A. Smetoną planuota tyliai išvežti iš Kauno „sveikatos pataisyti“. Iš pokalbio aiškėjo, kad turėjo būti imtasi veiksmų ir prieš tautininkų politinį monopolį šalyje [61, 459–460]. Savo atsiminimuose panašų epizodą kovo mėnesį yra aprašęs ir gen. S. Raštikis [33, 693–695]. Sunku nuspėti, kiek realus buvo šis sumanymas ir kokį tikslą turėjo toks generolo paatviravimas, tačiau žiūrint iš politinės opozicijos perspektyvos svarbu pastebėti, kad perversmo idėjai daugelis jų neprieštaravo. Priešingai – ragino veikti atsargiai, kad anksčiau laiko apie planus nebūtų sužinota [61, 461].

Tvyrančių gandų apie vidinius perversmus pripildytą valstybės politinį foną komplikavo išorinis – SSRS – veiksnys. Nuo 1939 m. rudens lietuvių ir sovietų derybų Maskvoje epizodo dauguma vyriausybinių ir opozicijos sluoksnių stengėsi nekalbėti apie Raudonosios armijos bazių Lietuvoje įsikūrimą kaip grėsmę valstybės suverenumui. Priešingai, iš opozicijos daugiau kritikos ir neigiamų atsiliepimų sulaukdavo ne sovietų, o lietuvių pirmieji asmenys [73]. Šiame kontekste Kauno politiniuose sluoksniuose pradėjo sklaidyti derybose su lietuviais J. Stalino ištarta frazė apie tai, kad jis esą neleisias okupuoti mažųjų Baltijos valstybių [61, 337]. Tokios mintys, kurios tarp lietuvių politinio elito buvo eskaluojamos ir savęs ramino bei paguodos tikslais, bent jau 1939 m. rudenį pagrindą turėjo. Spalio pabaigoje Stalinas davė panašius nurodymus sovietų pareigūnams. Anot J. Stalino, Savitarpio pagalbos sutartys su Pabaltijo valstybėmis atitiko SSRS interesus ir tapo ta forma, kuria ateityje planuojama į SSRS įtakos sferą įtraukti kitas valstybes. Apie Lietuvos, Latvijos, Estijos okupaciją ir sovietizaciją tuo metu garsiai samprotauti buvo draudžiama. Stalino nuomonė buvo tokia: „Mes nesieksime jų sovietizacijos. Ateis laikas ir jos pačios tai padarys“ [64, 305].

Iki 1940 m. gegužės pabaigos Lietuvoje dislokuoti Raudonosios armijos daliniai elgėsi sąlyginai korektiškai

ir didesnių nesusipratimų buvo išvengta. Užsienio reikalų ministras J. Urbšys viename iš privačių pokalbių su Z. Ivinskiu 1940 m. sausio pabaigoje nors ir užsiminė apie neaiškias Lietuvos ateitį, tačiau guosdamasis akcentavo, kad sovietų įgulos elgiasi padoriai, mažai vaikščioja miestuose, turi griežtus nurodymus. Anot J. Urbšio, „jei tai būtų vokiečiai ar lenkai, mes tuoj justume jų spaudimą visame mūsų gyvenime. Jie vaikščiotų po miestą su „Spitzsuten“ (bizūnu – A. S.) lietuviai turėtų nueiti nuo trotuaro ir jiems kelią duoti“ [61, 425].

Kita vertus, pasibaigus SSRS ir Suomijos karui sovietų pozicija pradėjo agresyvi. Prasidėjo kaltinimai dėl tariamų Lietuvos pusės nusikaltimų – raudonarmiečių grobimo; karinio Pabaltijo valstybių aljanso, nukreipto prieš SSRS kūrimo; spalio 10 d. sutarties laužymo. Į pasikeitusį sovietų toną mėgino reaguoti A. Smetonos režimas. Panašiai kaip ir po Klaipėdos anšliuso 1939 m., komplikuojantis valstybės padėčiai vėl buvo mėginta sužadinti politinės opozicijos viltis apie bendrą veikimą. 1940 m. pavasarį pradėtas ruošti naujas, visas ideologines Lietuvos sroves turėjęs reprezentuoti žurnalas „Politika“ [74]. Jo vyraujanti kryptis – visuotinė konsolidacija. Žurnale kartotos režimo ir tautininkų vadų įsisėnėjusios mintys apie tai, kad esamu laiku politinės Lietuvos santvarkos keisti nereikėtų. Opozicijos atstovai kviečiami labiau palaikyti A. Merkio kabinetą, kultūrinėje srityje stiprinti tautiškumą, tačiau pripažinti ir kitų tautų pozityvų indėlį. Galiausiai, tarptautinių santykių srityje pasisakyta už realią politiką, t. y. pozityvių santykių palaikymą su visomis kaimyninėmis valstybėmis – ypač su SSRS ir Vokietija [30, 1–5; 2, 10–13; 31, 14–15; 45, 16–18].

Be to, šio žurnalo idėja ir jame dėstomos mintys atspindėjo kai kurias naujas tendencijas. Pirmiausia, visuomenė skatinama visose gyvenimo srityse būti dinamiška, o ne konservatyvi. Tai iš esmės prieštaravo A. Smetonos iki tol kartotoms mintims, kad piliečiai valstybėje turi tik klausyti „vairininko“, t. y. prezidento. Antra, žurnale pirmą kartą atsirado vietos ne tik provyriausybinių tautininkiškųjų organizacijų veiklos pristatymui, tačiau šviesiomis spalvomis nupieštos ir ideologiškai artimos opozicinėms srovėms sąjungos (pvz., KVC). Svarbu yra tai, kad jaunųjų tautininkų priešopozicinės retorikos kontekste nuostata teigiamai vertinti katalikus liaudininkus ir kitas valstybines sroves turėjo pastariesiems rodyti režimo pastangas atsiverti. Trečia, žurnalo redaktoriumi paskirtas tuometinis VSD Spaudos skyriaus vadovas Pranas Germantas-Meškauskas. Volde marinkams savo pažiūromis artimas redaktorius buvo statutinis pareigūnas, t. y. žurnalo leidybos darbą galėjo atlikti tik gavęs VSD vadovybės sutikimą. Todėl žurnalo pasirodymas tikriausiai turėjo ne tik žurnalistinę prasmę...

Prie leidinio minčių, kviečiančių politines sroves suartėti, gegužės pabaigoje prisidėjo ir opozicinio ministro valstiečio liaudininko A. Tamošaičio susitikimas su kariuomenės vadu, taip pat valstiečiams liaudininkams artimu gen. Vincu Vitkausku. Iš pastarojo buvo išgirsta viltis, jog Vyriausybė artimiausiu metu turės pasukti link tokios konsolidacijos, kokios nori opozicinės srovės [61, 487].

Tačiau gandai ir svarstymai apie opozicijos didesnę įtaką vyriausybei nebuvo konkretūs. Krikščionims de-

mokratams, valstiečiams liaudininkams ir visuomeniškai aktyviai visuomenei didesnę nerimą kėlė Sovietų sąjungos veiksnys. Reikia pripažinti, kad 1940 m. pavasarį didžioji dalis Lietuvos politinio elito ir inteligentijos neaiškios tarptautinės padėties kontekste mėgino prisitaikyti ir išoriškai demonstravo simpatijas SSRS. Tam juos pastūmėjo agresyvi Vokietijos politika ir išgąstis stebint, kaip vermachtas vieną po kitos užgrobia Europos valstybes.

Kita vertus, dešiniąją opoziciją erzino tarp kairiųjų lietuvių literatų išryškėjęs perdėtas simpatijų ideologizuotai sovietinei kultūrai, menui ir net pačiai komunistinei santvarkai demonstravimas [75]. Todėl 1940 m. gegužės 4 d. katalikiškojo *XX amžiaus* pirmajame puslapyje buvo įdėta didoka raudona karikatūra, pašiepianti atvirą prielankumą ir paklusnumą sovietams demonstruojančius L. Girą, P. Cvirką, S. Nėrį. Karikatūra sukėlė karštą sovietų diplomatų Lietuvoje reakciją, nes buvo įvertinta kaip aiškiai antisovietinė. Todėl kai Maskva gegužės 25 d. įteikė Kaunui notą dėl tariamo raudonarmiečių grobimo, ši karikatūra figūravo kaip vienas, nors ir smulkus, pretekstas kaltinti Lietuvą priešišku ir didinti jai spaudimą. Vėliau, birželio 7 ir 9 d. ministrai pirmininkui A. Merkiui Maskvoje klausant V. Molotovo kaltinimų tirados dėl Lietuvos „agresijos“ prieš sovietus, ši karikatūra taip pat nebuvo pamiršta [26, 50].

Svarbu yra tai, kad lietuviai šiam spaudimui nesunkiai pasidavė – gegužės 27 d. tame pačiame *XX amžiuje* pasirodė antivokiškas straipsnis pavadinimu „Svetimos rankos“, kuriame, siekiant išlyginti pusiausvyrą tarp sovietų ir vokiečių, pastariesiems netiesiogiai buvo įgelta raginant lietuvius būti budrius ir saugotis vokiškos „penktosios kolonos“ [76]. Po šio straipsnio prie Kaune reziduojančio N. Pozdniakovo priekaištų aukščiausiems Lietuvos politiniams sluoksniams prisijungė ir Vokietijos pasiuntinys Erichas Cechlinas (Zechlin). **Vis dėlto skirtingai nei sovietų atžvilgiu, katalikų dienraščio redakcija vokiečių diplomato priekaištams neketino nusileisti** [29, 12; 61, 494; 77].

1940 m. pavasario tarptautinės politikos realijos ir neaiški valstybės nepriklausomybės ateities perspektyva vertė valstybinę politinę opoziciją, ypač krikščionis demokratų, žengti bene priešaringiausią politinį žingsnį Nepriklausomoje Lietuvoje – mėginti pasinaudoti sovietų faktoriumi kaip spaudimo priemone A. Smetonos valdymui.

SSRS ultimatumas 1940 metais – paskutinė Lietuvos politinės opozicijos galimybė?

1940 m. pavasarį didžioji dalis katalikų ir liaudininkų opozicinių srovių lyderių bei organizuotoji visuomenė savo priverstinį apsisprendimą orientuoti į sovietus, o ne į vokiečius dažniausiai grindė dviem argumentais.

Pirmuoju atveju buvo samprotaujama, kad rusai [78] esantys Žemės kultūros ir menkai disciplinuoti žmonės. Antrasis argumentas rėmėsi hipotetine prielaida, kad komunizmas yra pasikeitęs ir sušvelninęs 1917 m. revoliucinio teroro antireligiškumą. Šios dvi nuostatos buvo dominuojančios, todėl visuomenė, ypač katalikiškoji srovė, tikėjosi, kad galimos sovietų okupacijos atveju lietuviams bus įmanoma išlikti kaip tautai ir ateityje galvoti apie valstybės nepriklausomybės atstatymą. 1940 m. pavasarį ir vasarą ne vienas katalikų politinis lyderis ar kultūros veikėjas ragino prisitaikyti prie naujų gyvenimo sąlygų, mėginti veikti naujais darbo metodais ir laukti galimų tarptautinės politikos pokyčių – Vokietijos ir SSRS karo. Taip samprotavo M. Krupavičius, K. Ambrozaitis, K. Bizauskas, L. Bistras, P. Dovydaitis, D. Jasaitis, J. Leimonas, J. Grinius ir kiti [58, 46–56; 37, 267–271; 15, 285; 12, 55, 368–369; 22, 10–11; 61, 564–565]. Katalikų autoritetas S. Šalkauskis net ir 1940 m. okupacijos laikotarpiu piktinosi ta inteligentijos dalimi, ypač savo mokiniais, kurie vasarą pasitraukė iš sovietinės Lietuvos. A. Maceina prisimindamas mokytojo priekaištus citavo S. Šalkauskį: „Lietuvių kultūra, kaip aiškiai vakarietiškoji, esanti žymiai aukštesnė už rusų kultūrą. Todėl sovietų okupacija nesudaranti Lietuvai kultūrinio pavojaus. Lietuviai intelektualai esą pranašesni už rusus ir todėl sugebėsią jiems atsisipirti ir juos gal net pralenkti. Kam tad trauktis iš krašto? Priešingai, reikia jame likti ir veikti anuo kultūrinio pranašumu, kovojant su rusų kultūros įtaka. Kas pasitraukia, mažina kultūrinę lietuvių jėgą ir tuo pačiu silpnina aną kovą“ [25, 6].

Kita vertus, kaip ir daugeliu atvejų, vienareikšmiškai teigti, kad opozicija turėjo aiškia poziciją sovietų atžvilgiu, negalima. Pavyzdžiui, dalis žymių katalikų visuomenės veikėjų turėjo griežtas antisovietines ir ypač antirusiškas nuostatas, kurios renkantis rusų ar vokiečių, pirmenybę teikdavo pastarajam [79]. Nepaisant nuomonių skirtumo, dominuojanti pozicija vis dėlto buvo palankesnė sovietams.

Lietuvai esant SSRS įtakos sferoje vienos iš dominuojančių opozicinių srovių – krikščionių demokratų lyderių – laikysena rėmėsi keliais argumentais. **Pirmiausia, minėta S. Šalkauskio teze apie lietuvių kultūrinį pranašumą prieš rusus. Antra, samprotavimu, kad katalikiška pasaulėžiūra galės būti panaudota kaip visuomenę mobilizuojantis veiksnys ir neleis lietuviams tapti komunizmo šalininkais. Trečia, sovietų spaudimo Lietuvai kontekste buvo norima išryškinti tautininkų dominuojančios vyriausybės nepriimtumą Maskvai bei mėginti ją keisti su palankiais asmenimis – katalikais, liaudininkais ir kitais opozicijoje A. Smetonai esančiais lyderiais.** Pastarieji, nors išoriškai ir turėjo būti lojalūs sovietams, tačiau kultūrinėje srityje privalėjo išlikti tautiškai katalikiški. Krikščionys demokratai samprotavo, kad tautininkai, pasaulėžiūrinio požiūriu esantys liberalai, lengviau pasiduos sovietinės ateistinės sistemos indoktrinacijai, bolševizacijai [80]. Todėl samprotavimai tapti lietuviškumo ir katalikiškumo saugotojais pakitusioje geopolitinėje Lietuvos padėtyje bei noras susigrąžinti valdžios svetus į savo rankas vertė katalikus ir liaudininkus stengtis vaizduoti save labiau priimtinesne Kremlui valdžia nei tautininkai. 1940 m.

krikščionys demokratai neretai pabrėždavo, kad į Lietuvos padėtį esamomis tarptautinėmis aplinkybėmis reikia žiūrėti realiai. Iš esmės didžioji katalikų ir liaudininkų dalis smerkė tarptautinį nacių agresyvumą, laukė ryžtingesnių sąjungininkų veiksmų prieš Vokietiją ir kalbėjo apie Lietuvą kaip apie laikiną SSRS protektoratą [9, 101]. Laikinumas paprastai buvo argumentuojamas tuo, kad Vokietija ir SSRS abi esančios agresorėmis, tarp kurių karas neišvengiamas, todėl jos viena kitą netolimoje ateityje sužlugdys [61, 388]. Buvo samprotaujama, kad Lietuvai karo pabaigos išlaukus su sovietais vėliau būtų lengviau atkurti savarankiškumą ir „Naujosios Lietuvos“ valdymą perimti į savo rankas.

Pastarąją argumentaciją paryškina kiek netikėtos opozicijos lyderių kalbos 1940 m. gegužės pabaigoje minint Steigiamojo seimo 20-mečį. Renginyje, kuris vyko ne buvusiuose Steigiamojo seimo rūmuose (!!) – A. S.), o katalikams priklausiusioje Ateitininkų salėje dalyvavo 48 (iš 112) buvusieji minėto seimo nariai, ministrai, kai kurie A. Merkio kabineto nariai, prezidentai A. Stulginskis, K. Grinius. Pagrindinė renginyje pasakytų kalbų mintis bylojo apie demokratinio valdymo pranašumą prieš autoritarizmą konsoliduojant tautą grėsmių akivaizdoje. Dar kartą akcentuota visų ideologinių srovių reikšmė Lietuvos nepriklausomybei įtvirtinti ir išlaikyti. Vakaro akcentu, mūsų supratimu, tikriausiai turėjo tapti valstiečio liaudininko K. Griniaus mintis apie tai, kad pirmaisiais Lietuvos Respublikos gyvavimo metais dauguma lietuvių buvo patriotai ir net „**lietuviai emigrantai, kurių vardu buvo Mickevičius Kapsukas, norėjo taip pat nepriklausomos Lietuvos, bet raudonos**“ (paryškinta originale – A. S.) [44, 7]. Kiti kalbėjusieji – katalikai A. Stulginskis, P. Karvelis bei liaudininkas Z. Toliušis tarp svarbiausių Lietuvos pasiekimų Steigiamojo seimo darbo metais paminėjo ir Lietuvos bei Sovietų Rusijos sutarties pasirašymą ir išryškino Lenkijos agresiją prieš Lietuvą 1920 m. rudenį [44, 7; 43, 5; 13, 3].

Nepaisant to, kad oficialios Lietuvos aidas ignoravo lietuviško parlamentarizmo sukaktuves ir patį renginį, tačiau spaudos cenzoriai nedraudė opozicinei spaudai aprašyti minėjimą su K. Griniaus pozityviais pamąstymais apie V. Kapsuką. Įdomu yra tai, kad katalikų ir liaudininkų partijų lyderiai, patys 1919 m. pradžioje bėgę nuo V. Kapsuko iš Vilniaus į Kauną, apie jį jau nuo 1940 m. pradžios pradėjo viešai kalbėti kaip apie asmenį, kovojusį už nepriklausomą, tiesą, „raudoną“, Lietuvą. Dar svarbiau, jog režimas tokias nuostatas leido publikuoti...

1940 m. Lietuvos padėtį neretas opozicinių partijų politikas ir visuomenės veikėjas mėgino lyginti su 1919 m. V. Kapsuko „tarybinio valstybingumo“ epizodu. Kaip tik šiuo metu visuomenėje išpopuliarėjo frazė: „Gelbėti tai, ką dar galima išgelbėti“. Jos prasmė – neventi bendradarbiauti su bolševikais, įsilieti į jų vadovaujamas valdžias ir kitas struktūras bei stengtis pasukti bolševikų valdžios aparatą lietuviškumo ir sąlyginės religinės tolerancijos kryptimi. Lietuviybės ir katalikybės išsaugojimas turėjo tapti ir 1940 m. politinio gyvenimo dominante atsidūrus SSRS sudėtyje. Žymiausias ir aktyviausias nepriklausomos Lietuvos krikščionis demokratas kun. M. Krupavičius iševijoje pateisino lietuvių inteligentiją, dirbusią V. Kapsuko

vyriausybėje 1919 m., ir šį precedentą taikė 1940 m. okupacijos laikotarpiui: „**Aš tuos žmones visai suprantu ir pateisinu. Juk ir mūsų partizanai neatsisakydavo užimti tą ar kitą vietą bolševikų įstaigose, kad daugiau galėtų Lietuvai ir lietuviams padėti. Pirmojo bolševikmečio metu (1940–1941 m. – A. S.) ne vienas manęs klausė ar dirbti bolševikų įstaigose. Aš nesvyruodamas patardavau – dirbk tik savo sielos neparduok. Kiek galėsi padėti lietuviams ir Lietuvai. Vis bus geriau, jei toj ar kitoj vietoj sėdės lietuvis patriotas, o ne parsidavėlis bolševikams žmogus** (paryškinta – A. S.)“ [19, 9].

Opozicijos lyderių realios politikos principas – Lietuvos autonomija SSRS sudėtyje – išryškėjo paskutiniosios vyriausybės paskutiniajame posėdyje. Katalikų ir liaudininkų ministrai aktyviausiai pasisakė už Maskvos ultimatumo priėmimą be jokių sąlygų ir diskusijų. Abu vienbalsiai tvirtino, jog, pasak krikščionio demokrato K. Bizausko, „(...) pasipriešinimas labai supykdytų Maskvą ir ji įtūžusi baisiai nuniokotų kraštą“, o pasak valstiečio liaudininko J. Audėno, „(...) pasipriešinimas ne tik pareikalautų labai daug žmonių aukų, bet ir sugriautų visą mūsų tautos ūkinį gyvenimą, o naudos jokios nebūtų“ [55, 372]. Tokia krikščionių demokratų ir valstiečių liaudininkų pozicija buvo suderinta už Vyriausybės sienų. Likus kelioms dienoms iki Sovietų sąjungos įteikto ultimatumo įvyko keli opozicijos lyderių pasitarimai. Juose buvo sutarta skubiai organizuoti Kabineto krizę. P. Karvelio teigimu, „išvada Bizausko buvo, kad reikalinga skubiai daryti kabineto krizį, kad **tie asmenys, kurie sovietams odiožiški, turi išeiti, kad visa politika turi dar labiau palinkti į sovietų pusę** (pabr. – A. S.). Šis Bizausko nusistatymas kiek pasiginčijus buvo priimtas“ [17, 4–5]. Birželio 13 d. „Ašies“ ministrų pasitarimą aprašęs tas pats P. Karvelis nurodė, kad „(...) dauguma buvo aiškiai už tai, kad reikalinga ieškoti būdų patenkinti rusus (...). Buvo nutarta, kad „Ašies“ ministrai turi įteikti kolektyvų atsistatydinimą ir tuo būdu padaryti Merkio kabinetui neišvengiamą galą“ [17, 4–5]. Ultimatumo išvakarėse vykusiuose pasitarimuose iš krikščionių demokratų dalyvavo K. Bizauskas, P. Karvelis, P. Dielininkaitis, A. Stulginskis, L. Bistras, J. Matulionis bei katalikams artimas E. Turauskas. Valstiečiams liaudininkams atstovavo K. Grinius, Z. Toliušis, J. Kardelis, J. Audėnas, A. Tamošaitis [56, 190].

Paskutiniojo vyriausybės posėdžio dalyvis, krašto apsaugos ministras Kazys Musteikis atsiminimuose pabrėžė K. Bizausko nervingumą ir nuolatinį raginimą kuo skubiau sutikti su visais Maskvos reikalavimais. Katalikų srovės politikas nedvejodamas siūlė paaukoti nekaltus vidaus reikalų ministrą ir Valstybės saugumo departamento vadovą sutinkant su Maskvos iš piršto laužtais kaltinimais. K. Bizauskas pertraukos tarp posėdžių metu Kariuomenės vadui ir krašto apsaugos ministrui atvirai piktinosi Lietuvos kariuomenės generolais, kurie esą nesugeba pasinaudoti esama padėtimi ir nenuverčia prezidento [26, 54–57]. Posėdžio metu jis atvirai užsipuolė ir ministrą pirmininką A. Merkį, kad pastarasis iki šiol neatsistatydino. Krikščionių demokratų ir valstiečių liaudininkų ministrai laikėsi nuostatos, kad sutinkant su visais Kremliaus kaltinimais nereikia pareikšti net simbolinio protesto [26, 54–57].

Opozicijos užimtoji pozicija nepykdyti sovietų bei sutikti su visais jų reikalavimais turėjo ir kitą potekstę. Iki paskutiniųjų Lietuvos Respublikos nepriklausomybės egzistavimo minučių krikščionys demokratai buvo įsitikinę, kad Maskvai priimtinausias kandidatas į Lietuvos vyriausybės vadovo postą yra jų artimas žmogus – gen. S. Raštikis. Paskutiniaisiais metais kariuomenėje ir visuomenėje išpopuliarėjęs generolas jau 1940 m. pradžioje spaudoje reiškė pastabas ir patarimus valstybės vidaus ir užsienio politikos klausimais. 1939 m. spalį dalyvavo Lietuvos delegacijoje Maskvoje pasirašant Savitarpio pagalbos sutartį, tačiau A. Smetona ne jam, o gen. V. Vitkauskui suteikė garbės spalio pabaigoje vadovauti daug fotografuotam Lietuvos kariuomenės įžygiavimui į Vilnių. Gen. S. Raštikiui atiteko ne toks garbingas darbas – koordinuoti Raudonosios armijos įgulų, numatytų sutartimi, dislokavimo Lietuvos teritorijoje klausimus. Jo ambicijos buvo įžeistos ir įdomiai besiklostant atsistatydinimui / atleidimui iš Kariuomenės vado pareigų. S. Raštikis paskutiniajame ministrų kabineto posėdyje svarstant ultimatumą atvirai rėmė katalikų ir liaudininkų nuostatą, kad priešintis sovietams beprasmiška. Buvęs Lietuvos kariuomenės vadas bei krašto apsaugos ministras savo ir opozicijos nuomone, kad nereikia pykdyti rusų, argumentavo paprastai: „Mums reikės su jais dirbti, todėl reikia rodyti daugiau nuoširdumo“ [26, 57].

Apie S. Raštikio kandidatūrą į ministrus pirmininkus yra galvojęs ir SSRS ultimatumo Lietuvai autorius V. Molotovas. Istorikė Jelena Zubkova Rusijos archyvuose yra aptikusi įdomų dokumentą – ultimatumo Lietuvai juodraščių, kuris buvo parengtas ne vėliau kaip 1940 m. birželio 11 d. Iš šio sovietų Lietuvai ultimatumo varianto aiškėja, kad Maskva planavo įsakmiai reikalauti paleisti A. Merkio vyriausybę, ją pakeisti labiau prosovietiška ir naujuosius ministrų paskyrimus suderinti su Kremliumi. **V. Molotovas naujuoju Lietuvos vyriausybės vadovu pasirinko būtent S. Raštikį** [62, 89].

Birželio 15-osios naktį vykusiam įtemptame vyriausybės posėdyje ties S. Raštikio kandidatūra ir buvo apsisauta. *XX amžiaus* redakcija net buvo parengusi išankstinę informaciją apie naująjį ministrą pirmininką ir pirmajame puslapyje ketino išspausdinti ją šalia S. Raštikio portretinės fotografijos [61, 502]. Vis dėlto cenzūra šios žinutės išspausdinti neleido, nes į Lietuvos teritoriją jau žygiavo papildomi Raudonosios armijos daliniai, o aukščiausią valdžią į savo rankas perėmė SSRS vyriausybės įgaliotinis ir V. Molotovo pavaduotojas V. Dekanozovas su sovietų pasiuntiniu Lietuvoje N. Pozdniakovu.

Ultimatumo epizodas politinei opozicijai buvo netikėtas ne vien dėl griežtų Maskvos reikalavimų, tačiau ir dėl to, kad sovietams dar iki birželio 11 d. buvusi priimtina S. Raštikio kandidatūra į Lietuvos vyriausybės vadovus staiga tapo nebetinkama. Tada, kai birželio 15-osios rytą Maskvoje esantis J. Urbšys perdavė V. Molotovui paskutiniojo Lietuvos vyriausybės posėdžio sprendimą dėl naujojo Vyriausybės vadovo, pastarasis atsakė, kad S. Raštikio kandidatūra netinkama. Į Lietuvos užsienio reikalų ministro priminimą, kad iš ankstesnių judviejų pokalbių buvo susidaręs priešingas įspūdis, V. Molotovas

atsakė, kad teigiamai apie S. Raštikį jis esą atsiliepęs tik bendrame kontekste, tačiau jo kandidatūra kaip Lietuvos Vyriausybės vadovo sovietų netenkinanti. J. Urbšiu dar kartą mėginus pristatyti ir pasiūlyti savąjį kandidatą, kaip esantį populiarių Lietuvos visuomenėje asmenį, V. Molotovas į tai atsakė tiesmukai: „Raštikis yra neaiški ir bespalvė politinė figūra. O reikalinga visai kitokia – aiški, prosovietinė“ [64, 602].

Birželio 14–15 d. įvykiai vertė Lietuvos politinį elitą, opoziciją ir apskritai visuomenę suvokti vykstančius procesus, prisitaikyti prie pakitusios padėties ir siekti jau kitokių tikslų. Kita vertus, kone visas opozicines sroves vienijo vienas bruožas – pyktis A. Smetonai ir jo režimui bei džiaugsmas netikrumo dėl ateities atmosferoje, kad šis režimas galiausiai išnyko. Šios Lietuvos visuomenės emocijos buvo viena skaudžiausių A. Smetonos režimo pasekmių. Anot A. E. Senno, atsisakydamas pripažinti lojalios opozicijos idėją A. Smetona trukdė vystytis pilietinei visuomenei Lietuvoje, todėl kai režimas žlugo, visuomenė neturėjo pilietinių organizacijų, kurios būtų galėjusios pasipriešinti koordinuotai, vadovaujama Lietuvos sovietizavimo programai [40, 125].

Reikia pripažinti, kad pirmosiomis okupacijos dienomis antimetoniškos nuotaikos Lietuvoje užgožė sovietų okupacijos baimę, apie kurią tuo metu visuomenėje dar nebuvo aiškiai kalbama, o pirmieji lietuvių diplomatų protestai dėl okupacijos pradėti reikšti tik liepos pabaigoje [55, 378–388; 8, 24–32]. Z. Ivinskis dienoraštyje pirmosios okupacijos savaitės laikotarpiu yra užfiksavęs ne vieno lietuvių inteligento pasipiktinimą A. Smetonos asmeniu ir jo pabėgimu. Istorikas fiksavo tebesklandančias Kauno visuomenėje kalbas su viltimis apie Lietuvą kaip „laikiną SSRS protektoratą“, pažymėjo drausmingą Raudonosios armijos karių elgseną ir nuostabą dėl J. Paleckio paskyrimo į naujosios vyriausybės vadovus. Apie okupaciją Z. Ivinskis pradėjo samprotauti tik nuo birželio 21 d. [61, 503–517], t. y. kone po savaitės. O apie ne tokios raštingos ir ne taip greitai politiniuose įvykiuose besiorientuojančios lietuvių visuomenės nuostatas kol kas galima tik spėlioti.

Išvados

1. Nuo 1927 m. trunkantis politinės opozicijos konfliktas su A. Smetonos režimu, jį remiančiais tautininkais ir išorinis Lenkijos, Vokietijos, SSRS spaudimas Lietuvai pastūmėjo krikščionių demokratų ir valstiečių liaudininkų lyderius 1938–1940 m. tapti ideologiškai atvirus. Siekdami paveikti politinį režimą opozicijos lyderiai iškėlė tautos konsolidacijos idėją. Jai įgyvendinti jie ieškojo kontaktų su įvairiomis ideologinėmis, pasaulėžiūrinėmis ir net karinėmis grupėmis. Daugeliu atvejų iniciatoriai buvo krikščionys demokratai ir valstiečiai liaudininkai. Kita vertus, 1939 m. pavasarį kai kurie opozicijos lyderiai, įtraukti J. Černiaus vyriausybę, pakeitė savo nuostatas režimo atžvilgiu ir bent

jau viešai atsisakė savo pagrindinio reikalavimo – pakeisti nuo 1926 m. perversmo įsitvirtinusią politinę santvarką.

2. Politinė opozicija, kurioje dominuojančią padėtį užėmė krikščionys demokratai ir valstiečiai liaudininkai, valstybės krizės laikotarpiu 1938–1940 m. mėgino veikti trimis kryptimis – opozicijos konsolidacija prieš režimą (1938 m. kovą – 1939 m. kovą); tautos konsolidacija už režimą (1939 m. kovą – 1939 m. rugsėjį) ir darbo visuomenės konsolidacija prieš A. Smetoną, paremiant ją išoriškai demonstruojamu prosovietišku (1939 m. spalį – 1940 m. birželį).

3. Valstybės nepriklausomybės praradimo akivaizdoje 1940 m. krikščionių demokratų ir valstiečių liaudininkų naudojamas sovietų veiksnys Prezidentui „paspausti“, siekis ministrą pirmininką pakeisti sau artimu žmogumi – S. Raštikiu, sprendimas besąlygiškai įvykdyti SSRS ultimatumo reikalavimus neatitiko 1940 m. politinio gyvenimo realybės. Opozicijos lyderiai turėjo vilčių, jog paskutiniojo posėdžio metu naujuoju vyriausybės vadovu taps jiems artimas ir, matyt, Maskvai priimtinas kandidatas. Sovietams atmetus tokią galimybę opozicijos viltys žlugo. Politinį opozicijos trumparegiškumą ir žūtbūtinį užsiangažavimą pakeisti A. Smetonos režimą Maskva panaudojo savo tikslams – bent kuriam laikui sudaryti lietuvių visuomenėje iliuziją, jog 1940 m. vasarą įvykdyta ne okupacija, o teisėtas ir savanoriškas Lietuvos įsiliėjimas į SSRS. Lietuvos politinės opozicijos lyderiai prie to taip pat prisidėjo.

Šaltiniai ir literatūra

- 1938 04 mėn. VSD agentūros skyriaus viršininko apžvalga apie politinių partijų ir organizacijų veikimą. LCVA, f. 378, ap. 5, b. 3440, l. 19.
- ALANTAS, V. Kultūrinė veikla karo metu. *Politika*, 1940, nr. 1.
- ALANTAS, V. Politinė tautos vienybė. *Vairas*, 1939 12 14, nr. 48.
- Antano Smetonos Pro memoria 1940 07 01–25, Rytprūsiai. *LII RS*, f. 54.
- AUDĖNAS, J. *Paskutinis posėdis*. Vilnius: Mintis, 1990.
- BABRIŠKIS, V. Antikomunistinis sąjūdis Prancūzijos kairėje. *XX amžius*, 1936 07 09, nr. 14.
- BLYNAS, Z. *Karo metų dienoraštis 1941–1944 m.* Parengė G. Rudis. Vilnius: LII leidykla, 2007.
- BRANDIŠAUSKAS, V. *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06–1941 09)*. Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1996.
- BRIZGYS, V. *Gyvenimo keliai*. Vilnius, 1993.
- Dėl tautininkų sąjungos taktikos. *Lietuvos aidas*, 1938 04 08, nr. 159.
- DIELININKAITIS, P. Kovos trimitai iš kairės: liaudies frontams besikuriant ir veikiant. *XX amžius*, 1936 08 01, nr. 34.

12. EIDINTAS, A. *Antanas Smetona ir jo aplinka*. Vilnius, 2012.
13. Epochinė Steigiamojo seimo reikšmė. *XX amžius*, 1940 05 28, nr. 118.
14. GIMBUTAS, J.; DANYS, J. V. *Steponas Kolupaila*. Chicago: Akademines skautijos leidykla, 1974.
15. GIRNIUS, J. *Pranas Dovydaitis*. Chicago: M. Morkūno spaustuvė, 1975.
16. GREIMAS, A. J. *Iš arti ir iš toli*. Vilnius, 1991.
17. KARVELIS, P. Paskutinės nepriklausomybės dienos. *Akiračiai*, 1980, nr. 10.
18. KEMĖŠIS, F. Tautininkų sąjungos uždarymas buvo tai radikali ir rodos, sėkminga apejdito operacija tautos kūne.... Straipsnio į „XX amžių“ rankraštis. 1940 m. birželis. *MAB RS*, f. 280–7.
19. KRUPAVIČIUS, M. 1926 metų gruodžio septynioliktąji. Liūdna 30 metų sukaktis. *LII RS*, f. 54–35.
20. KRUPAVIČIUS, M. Iš netolimos praeities. *Draugas*, 1956 09 06, nr. 209, vol. XII.
21. LABANAUSKAS, R. Jaunųjų katalikų sąjūdžio santykis su komunizmo doktrina ir praktika (1936–1940). *Bažnyčios istorijos studijos* (toliau – *BIS*), 2010, t. 3.
22. LABANAUSKAS, R. Jaunųjų katalikų sąjūdžio santykis su sovietų režimu 1940–1941 m. *Genocidas ir rezistencija*, 2010, nr. 2.
23. LAURINAVIČIUS, Č. Litewska politika narodowosciowa na Wilenszczyźnie w latach 1939–1940. *Stosunki etnicznie podczas wojny i okupacji. Białystok i Wilno 1939–1941 – 1944–1945*. Białystok, 2011.
24. LAURINAVIČIUS, Č. Dėl Antano Venclovos politinio apsisprendimo motyvų ir kainos. Iš: *Antanas Venclova epochų vėjuose*. Vilnius, 2007.
25. MACEINA, A. Nuo ko mes bėgome? Komunizmo ir rusiškumo santykių klausimu. *J laisvę*, 1971, nr. 51.
26. MUSTEIKIS, K. *Prisiminimų fragmentai*. Vilnius: Mintis, 1989.
27. PATIRGAS, J. Hitlerio kalba ir kas toliau. *XX amžius*, 1939 01 31, nr. 25.
28. PETRIKONIS, I. [SKRUPSKELIS, I.] Neatsisako nuo... Tautos konsolidacijos. *XX amžius*, 1938 04 11, nr. 82.
29. PETRIKONIS, I. [SKRUPSKELIS, I.] Didžiųjų įvykių akivaizdoje. *XX amžius*, 1940 05 29, nr. 119.
30. Politinė linkmė. *Politika*, 1940, nr. 1.
31. P-sis, Lietuva ir Sovietų sąjunga. *Politika*, 1940, nr. 1.
32. R. Prezidento A. Smetonos kalba LTS suvažiavimo iškilmingame posėdyje sausio mėn. 5 d. *Tautos mokykla*, 1940, nr. 2.
33. RAŠTIKIS, S. *Kovose dėl Lietuvos. Kario atsiminimai*. I dalis. Vilnius: Lituanus, 1990.
34. RAŠTIKIS, S. *Kovose dėl Lietuvos. Kario atsiminimai*. II dalis. Vilnius: Lituanus, 1990.
35. RUDIS, G. *Antisemitinės tendencijos voldemarininkų judėjime 1928–1940 m.* Prieiga per internetą: <<http://www.komisija.lt/lt/naujiena.php?id=1176480079>>.
36. RUDIS, G. Jungtinis antisemitinės opozicijos sąjūdis 1938–1939 metais. *LIM 1996*, Vilnius, 1997.
37. SABALIS, A. Dr. Kazys Ambrozaitis. *Aidai*, 1968, nr. 6.
38. SABALIŪNAS, J. *Lithuania in Crisis. Nationalism to Communism, 1939–1940*. Bloomington, London, 1972.
39. SCHMITTLEIN, R. Katalikai ir liaudies frontas Prancūzijoje. *XX amžius*, 1936 10 12–10 16, nr. 93–97.
40. SENN, A. E. *Lietuva 1940: revoliucija iš viršaus*. Vilnius: LGGRTC, 2009.
41. Spaudos apžvalga. *Lietuvos žinios*, 1938 04 12, nr. 83.
42. Spaudos apžvalga. *Lietuvos žinios*, 1938 09 14, nr. 207.
43. Steigiamasis seimas – įvykdyta tautos svajonė, apvainikavimas neprikl. Idėjos. *XX amžius*, 1940 05 27, nr. 117.
44. Steigiamasis seimas įgyvendino tautos valią ir mūsų valstybei padėjo teisinius pagrindus. *Lietuvos žinios*, 1940 05 27, nr. 117.
45. SUVALKIETIS. Vokiečių laikymasis lietuvių atžvilgiu. *Politika*, 1940, nr. 1.
46. SVARAUSKAS, A. *Krikščioniškosios demokratijos idėjinė ir struktūrinė raida Lietuvos Respublikoje 1918–1940 m.* Daktaro disertacija. Klaipėda, 2011.
47. ŠAKENIS, R. Domas Cesevičius (1902 11 13–1986 03 14). *Domas Cesevičius*. Sudarė V. Lukoševičius, M. Treinys. Vilnius: Margi raštai, 1998.
48. TAMOŠAITIS, M. *Didysis apakimas. Lietuvių rašytojų kairėjimas 4-ame XX a. dešimtmetyje*. Vilnius: Gimtasis žodis, 2010.
49. TAMOŠAITIS, M. Justas Paleckis ir jaunesni valstiečiai liaudininkai Lietuvai atgaunant Vilniaus kraštą (1939 m. ruduo). *Vilniaus istorijos metraštis*, 2007, t. 1.
50. TAMOŠAITIS, M. Kairiosios lietuvių inteligentijos veiksmams Lietuvos okupacijos išvakarėse ir pirmosioms okupacijos dienoms. *Genocidas ir rezistencija*, 2006, 1 (19).
51. TAMOŠAITIS, M. Valstiečiai liaudininkai Jono Černiaus ir Antano Merkio vyriausybės laikotarpiu (1939 m. kovas–1940 m. birželis). *Istorija*, 2012, nr. 86.
52. TAMOŠAITIS, M. Valstiečiai liaudininkai jungtiniame antisemitiniame sąjūdyje „Ašis“ (1938–1939 m. pradžia). *Lituanistica*, 2011, nr. 4.
53. TAMOŠAITIS, M. *Vinco Krėvės-Mickevičiaus politinė biografija. Rašytojo tragedija politikoje*. Vilnius: Gimtasis žodis, 2012.
54. TREINYS, M. Įveikęs gyvenimo nuošalę. *Domas Cesevičius*. Sudarė V. Lukoševičius, M. Treinys. Vilnius: Margi raštai, 1998.
55. TRUSKA, L. *Antanas Smetona ir jo laikai*. Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1996.
56. TURAUSKAS, E. *Lietuvos nepriklausomybės netenkant*. Kaunas: Šviesa, 1990.
57. VALIUŠAITIS, V. *Kalbėkime patys, girdėkime kitus. Tragiškieji istorijos 1940–1941 metai*. Vilnius: Petro ofsetas, 2013.
58. VARDYS, V. S. *The Catholic Church, Dissent and Nationality in Soviet Lithuania*. New York: Columbia University Press, 1978.

59. VSD agentūros skyriaus viršininko A. Galecko 1939 m. rugpjūčio mėn. apžvalga apie politinių partijų ir organizacijų veikimą. *LCVA*, f. 378, ap. 10, b. 138.
60. VSD direktoriaus A. Povilaičio rašinys „1918–1939 m. sukilimai Lietuvoje“. *LCVA*, f. 378, ap. 1, b. 1346.
61. Zenono Ivinskio dienoraštis. *LNB RS*, f. 29, t. 2.
62. ZUBKOVA, J. *Pabaltijys ir Kremlius 1940–1953*. Vilnius: Mintis, 2010.
63. ЛАУРИНАВИЧЮС, Ч. Вильнюс во власти Литвы 1939–1940 гг.: внутренние и внешние аспекты. *Международный кризис 1939–1941 г.г.: от советско-германских договоров 1939 года до нападения Германии на СССР*. Москва: Права человека, 2006.
64. СССР – Литва в годы второй мировой войны. СССР и Литовская Республика (март 1939–август 1940 гг.). Т. 1. Сб. документов. Сос. А. Каспаравичюс, Ч. Лауринавичюс, Н. Лебедева. Вильнюс, 2006.

Komentarai

65. Cituojama iš: RUDIS, G. Jungtinis antismetoninės opozicijos sąjūdis 1938–1939 metais. *LIM 1996*, Vilnius, 1997, p. 188.
66. Jau 4-ojo dešimtmečio viduryje katalikų visuomenės, kultūros ar politiniai lyderiai dažnai dalindavosi mintimis, kad A. Smetonos valdymui trūksta dinamizmo (K. Pakštas), kad režimas esantis apsnūdęs, valdininkai menkos moralės (Z. Ivinskis), kad trūksta heroizmo, ryžto, užsidedimo, planingumo (P. Dielininkaitis), kad A. Smetona nepajėgus vesti tautą į gerovę (P. Karvelis). Plačiau: SVARAUSKAS, A. *Krikščioniškosios demokratijos idėjinė ir struktūrinė raida Lietuvos Respublikoje 1918–1940*. Daktaro disertacija. Klaipėda, 2011.
67. *Tautai ir vyriausybei*. *LNB* elektroninis išteklius, 1 p. Kreipimasis buvo adresuotas ministrai pirmininkui kaip memorandumas, tačiau pastarajam atsisakius jį priimti, dokumentas jau kaip atsisaukimas buvo platinamas visuomenėje neoficialiai. Atišaukimą pasirašė prezidentai K. Grinius, A. Stulginskis, buvę ministrai pirmininkai A. Tumėnas, L. Bistras, M. Sleževičius, buvę ministrai P. Karvelis, M. Krupavičius. Prie krikščionių demokratų ir valstiečių liaudininkų prisijungė du socialdemokratų lyderiai – S. Kairys, A. Purėnas – ir autoritetingas teisininkas P. Leonas. Beje, po atsisaukimo paskelbimo tuometinis VDU prorektorius prof. A. Purėnas netikėtai buvo priverstas atsistatydinti iš užimamų pareigų.
68. Pavyzdžiui, krikščionis demokratas L. Bistras daugiau nei pusmetį neįteikė prezidentui savo programos. Jis, kaip ministras, su prezidentu beveik nebendravo. Plačiau: SVARAUSKAS, A. *Krikščioniškosios demokratijos idėjinė ir struktūrinė raida Lietuvos Respublikoje 1918–1940 m.* Daktaro disertacija. Klaipėda, 2011, p. 158–179.
69. Anot istoriko M. Tamošaičio, valstiečiai liaudininkai naująjį teisingumo ministrą Antaną Tamošaitį laikė aiškiu režimo rėmėju, o žemės ūkio ministro pareigas ėjęs Juozas Audėnas nepasidavė opozicijos reikalaujamos pakartotinės radikalios žemės reformos įgyvendinimui, kas atitiko A. Smetonos politikos kursą. (TAMOŠAITIS, M. Valstiečiai liaudininkai Jono Černiaus ir Antano Merkio vyriausybės laikotarpiu. (1939 m. kovas–1940 m. birželis). *Istorija*, 2012, nr. 86, p. 46–47.)
70. 1940 m. sausį Tėvynės sąjunga turėjo per 80 skyrių vienydama apie 1000 narių. Organizacijos tikslas – „sukultūrinti ir tautiškai sustiprinti Lietuvą. To ji siekia paskaitomis, kursais, teatrais, liaudies universitetais, bibliotekomis“. (Tėvynės sąjungos suvažiavimas. *Naujoji romuva*, 1940, nr. 1–2, p. 24.)
71. LTS pirmininkas D. Cesevičius 1940 m. balandžio 14 d. LTS apskričių pirmininkų ir Jaunosios Lietuvos rajonų vadų suvažiavime paskelbė apie tautininkų reorganizacijos profesiniu pagrindu pradžia. Reforma numatė, kad LTS bus suskirstyta ne socialiniu, tačiau profesiniu pagrindu (ūkininkai, darbininkai ir tarnautojai). Jos esmė – socialinę visuomenės diferenciaciją pakeisti profesine. Taip siekta minimalizuoti socialinių įtampų visuomenėje galimybę ir stiprinti kolektyvizmo dvasią tarp lietuvių. Sprendžiant iš tautininkų vadovybės samprotavimų, ši reforma ilgainiui turėjo apimti ne tik LTS, tačiau ir Lietuvos visuomenę. (A. V. Tautininkų reorganizacija. *Vairas*, 1940, nr. 5, p. 369–372.)
72. Z. Ivinskio dienoraštis. *LNB RS*, f. 29, b. 14, t. 2, l. 492. VSD jau balandžio pabaigoje buvo surinkęs agentūrinę informaciją apie tai, kad voldemarininkai ruošia perversmą ir prie jo prisidėti kviečia katalikus K. Ambrozaitį, A. Maceiną ir liaudininkams artimą J. Pajaujį. (Cit. iš: LABANAUSKAS, R. Jaunųjų katalikų sąjūdžio santykis su komunizmo doktrina ir praktika (1936–1940). *BIS*, 2010, t. 3, p. 233.)
73. Derybose Maskvoje dalyvavęs katalikas K. Bizauskas susilaukė kritikos, kad nesugebėjo derėtis dėl Lietuvos sienų, apie kurias jis esą nelabai ir nutukė. Pašiepiančiai buvo kalbama, kad jis vakarieniškas metu Kremliuje pasigėrė, dėl to gavo iš Stalino dovanų kelis butelius vyno. (Z. Ivinskio dienoraštis. *LNB RS*, f. 29, b. 14, t. 2, l. 345.)
74. Pirmasis ir paskutinis leidinio, turėjusio konsoliduoti Lietuvos visuomenę, numeris pasirodė 1940 m. birželio 15 d.
75. Plačiau apie tarpukario kairiųjų lietuvių literatūrą ryšius su SSRS pasiuntinybe Kaune, vizitus ir požiūrį į SSRS, atsiliepimus apie sovietinę kultūrą ir tokius jų apsisprendimo motyvus žr.: TAMOŠAITIS, M. *Didysis apakimas. Lietuvių rašytojų kairėjimas 4–ame XX a. dešimtmetyje*. Vilnius, 2010; LAURINAVIČIUS, Č. Dėl Antano Venclovos politinio apsisprendimo motyvų ir kainos. *Antanas Venclova epochų vėjuose*. Vilnius, 2007, p. 13–23.
76. PETRIKONIS, Ig. [SKRUPSKELIS, I.] Svetimos rankos. *XX amžius*, 1940 05 27, nr. 117, p. 12. (Beje, anot

- Z. Ivinskio, vieno iš *XX amžiaus* redaktorių kolektyvo narių, šis straipsnis buvo vyriausybės inspiruotas. Z. Ivinskio dienoraštis. *LNB RS*, f. 29, b. 14, t. 2, l. 494.)
77. Z. Ivinskio dienoraštis. *LNB RS*, f. 29, b. 14, t. 2, l. 494. (Oficialūs valdžios sluoksniai išeitį iš susiklosčiusios situacijos rado priimdami įdomų sprendimą – Kauno apskrities viršininkas gegužės 30 d. dienraščio redaktorių I. Skrupskelį nubaudė 1000 litų bauda ir už sovietų, ir už vokiečių „įžeidimą“.)
78. Pabrėžtina, kad tokiuose svarstymuose dažniausiai buvo vartojama „rusų“, o ne „sovietų“ ar „komunistų“ sąvokos.
79. 1940 m. balandžio pradžioje Z. Ivinskis aptardamas galimas Lietuvos ateities perspektyvas iš katalikų autoriteto prof. kun. P. Kuraičio išgirdo tokį sakinį: „Jeigu reikėtų rinktis ar rusus, ar vokiečius, geriau jau po naciais negu po banditiškais bolševikais“. Panašiai mąstė ir B. Brazdžionis... (Z. Ivinskio dienoraštis, *LNB RS*, f. 29, b. 14, t. 2, l. 472.)
80. Iš esmės daugelis katalikų lyderių laikėsi nuostatos, kad katalikybė, t. y. religija, esanti vienintelė jėga, kuri galėtų apsaugoti visuomenę nuo komunistinių idėjų plėtros. Indiferentizmas, priešingai, esą palengvino komunizmo įsitvirtinimą. (GIRNIUS, J. *Pranas Dovydaitis*. Chicago: M. Morkūno spaustuvė, 1975, p. 281–282.)

Gauta 2013 m. birželio 26 d.

Pateikta spaudai 2013 m. rugsėjo 20 d.

Summary

State Opposition and Political Crises in Lithuania on the Eve of the Soviet Occupation in 1940

After the military coup in 1926 Antanas Smetona gradually set up an authoritarian regime in Lithuania and restricted activities of political opposition. The organizational structure of the major Lithuanian political parties was destroyed much before they were officially prohibited in 1936. On the other hand, for some reason A. Smetona did not take drastic measures against political opposition. Formally, the leaders of the opposition were the members of J. Černius' and A. Merkys' governments. Therefore, in addition to political regime and its supporter the Nationalist Union, political opposition was no less

important factor in the Lithuanian political life during the last days before the Soviet occupation.

Since 1938, during state crises, the major opposition streams – Christian Democrats and Peasant Populists – initiated and promoted the idea of “national unity”. Due to the Polish, German ultimatums and the beginning of World War II, the opposition leaders appealed Smetona and the Nationalists to cooperate and to seek for the “national unity” collectively. Under the patriotic slogan of “national unity” the Christian Democrats and the Peasant Populists aimed to mobilize the society and to use it as a form of pressure on Smetona and the Nationalists. On the basis of “national unity”, the opposition tried to eliminate Smetona from the office, ban the Nationalist Union, and set up a new government.

In the late 1930s political opposition significantly reduced the propaganda and criticism of the regime about the assumed *Kulturkampf*. The opposition even slowed down the permanent demand of political parties for legislation.

Since the spring of 1939 the Catholics and the Populists externally supported J. Černius' government and permitted some of their leaders to become members of the Cabinet. On the other hand, the opposition tried to unite and mobilise the society into a popular movement, later called the Patriotic Front. The aim of the Front was to unite the society despite its ideological convictions, where separate political organisations would disappear. It would mean the disappearance of the only legal political party and one of the main cornerstones of Smetona's regime – the Nationalist Union. The next step was foreseen to the government. After the ban of the Nationalists, the opposition leaders planned to form a new government from their close political circles exclusively. The third step was anticipated for the Parliament.

However, Smetona realised the aims of the opposition and slowly silenced the idea of the Patriotic Front. Up to the 1940s the opposition and the regime did not manage to find a common language because of the debatable question about the principle how the state should be governed. Smetona and the Nationalists believed that the opposition should “accept” their principles of rule. The opposition aspired to revise the state policy not by “accepting” them but by implementing its own political program.

The conflict between the opposition and the regime pushed Catholic and Populist leaders to political gambling. Since the spring of 1940 the opposition tried to use the Soviet diplomatic pressure to Lithuania for their political goals. By demonstrating their pro-Soviet orientation the opposition aimed to represent themselves as a more appropriate power than the Nationalists and Smetona. On the eve of the Soviet occupation, the Christian Democrats and the Peasant Populists came to terms with Lithuania's subordination to the USSR in a form of protectorate state.